

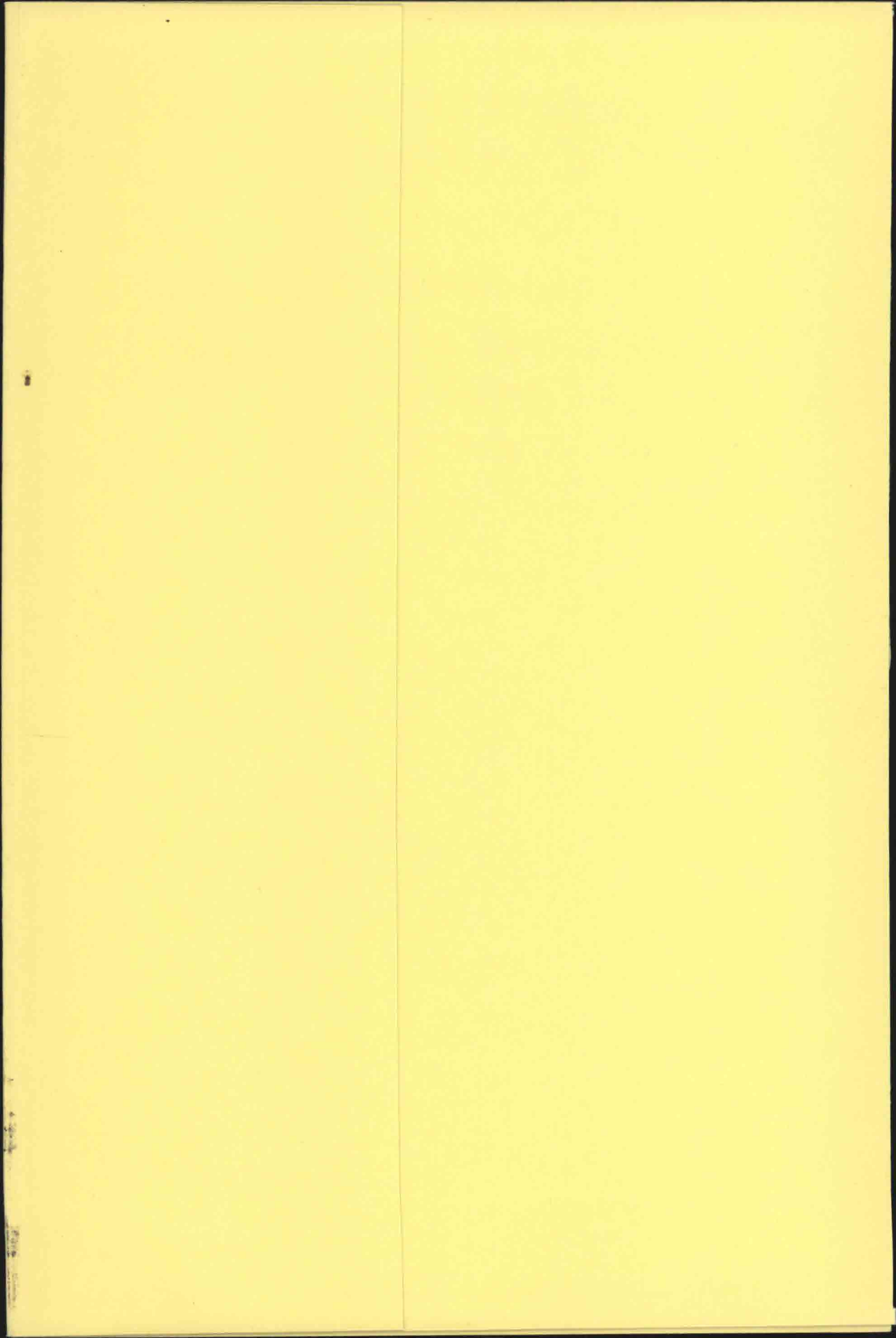

Martius, Aprilis, Maius, sunt tempora ueris. *VER*
Puerbis tempus *Vere Venus gaudet florentibus aurea seruis.*

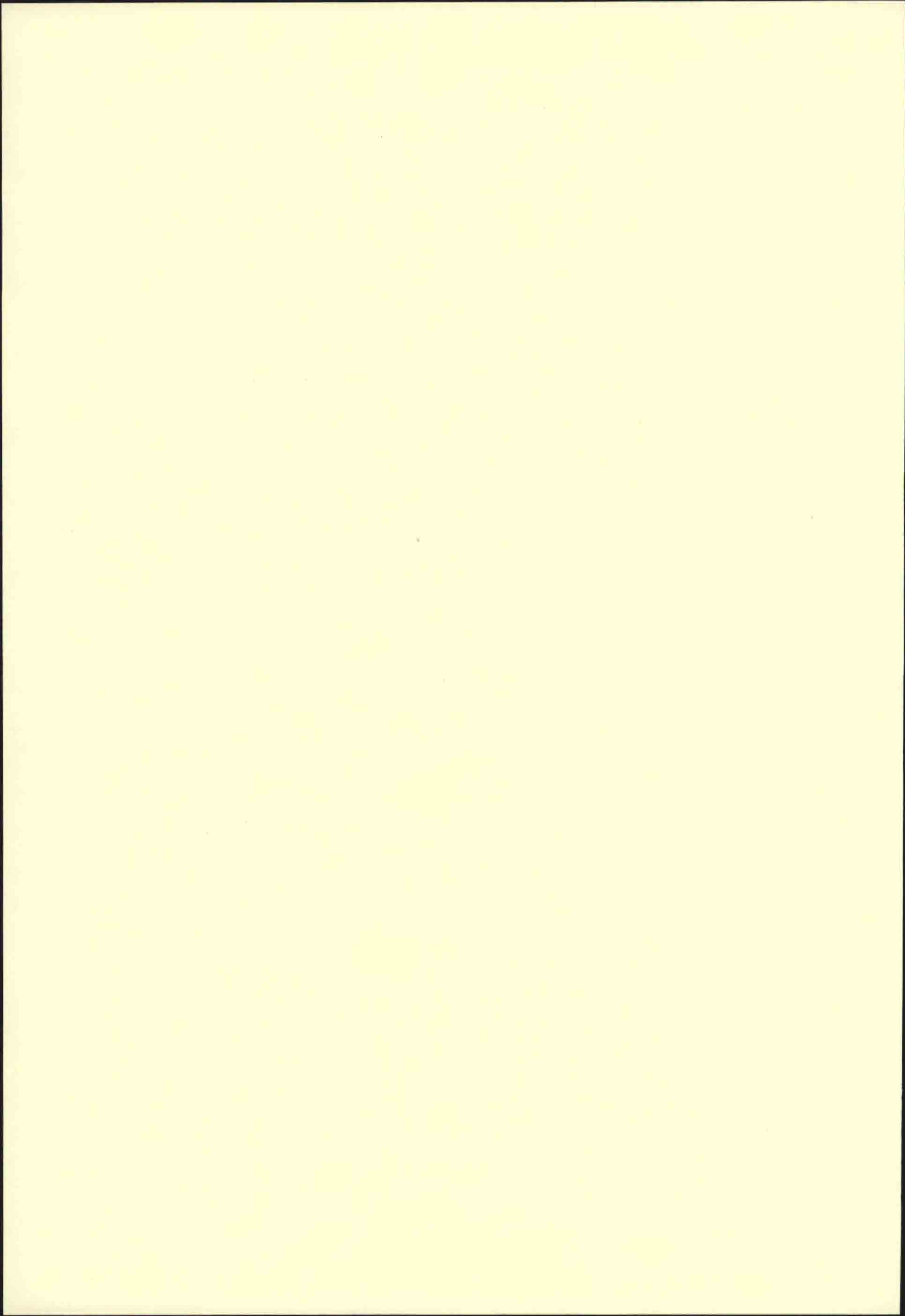
FRA KVANGÅRD TIL HUMLEKULE

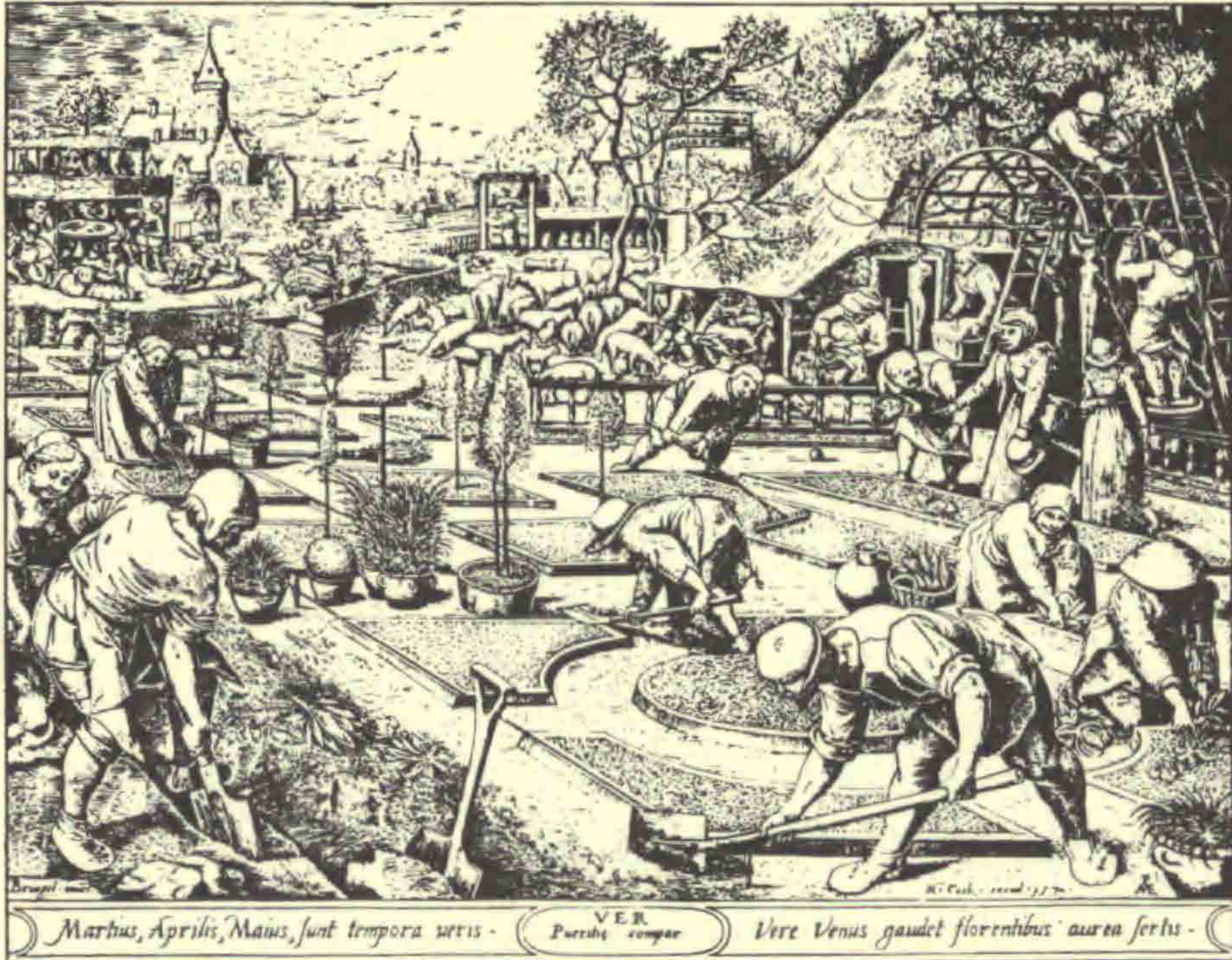
MEDDELELSER FRA HAVEBRUGSHISTORISK SELSKAB

NR. 18 1988

FRA
KVANGÅRD
TIL
HUMLEKULE

FRA KVANGÅRD TIL HUMLEKULE

MEDDELELSER FRA HAVEBRUGSHISTORISK SELSKAB NR. 18 1988

ISBN 87-88241-08-4

INDHOLDSFORTEGNELSE

Margrethe Christophersen: En sønderjysk bondehave .	7
A. Ørum-Larsen: Christiansens have i Flensborg . . .	16
Kirsten Lund-Andersen: Lerchenborgs barokhave . . .	33
Små meddelelser	
Østifternes Haveselskab 100 år	54
Ny lægeurthave åbnet i Århus	54
To danske haveudstillinger	55
Udstillingen »Trädgård« på Nordiska Museet . .	56
Havebrugshistorisk dagbog 1988	58
Bibliografi 1988	59
Anmeldelser	
Betænkning om bevaringen af Den danske Herregård	61
Om bevaring af herregårdshaver	65
Kålkogebogen, af Anemette Olesen	65
Vallø, landskabet og parken, af Agnete Muusfeldt	66
Ekskursionsberetninger	
Skåne	68
Botanisk have	70
Jægerspris	71

Trykt med økonomisk støtte fra Planstyrelsen, Undervisningsministeriet, De danske Haveselskaber, Direktør K. Steinmanns Fond, Det Classenske Fideicommis og enkelte anonyme privatpersoner.

En sønderjysk bondehave

A Farm Garden in North Schleswig

Af Margrethe Christophersen¹

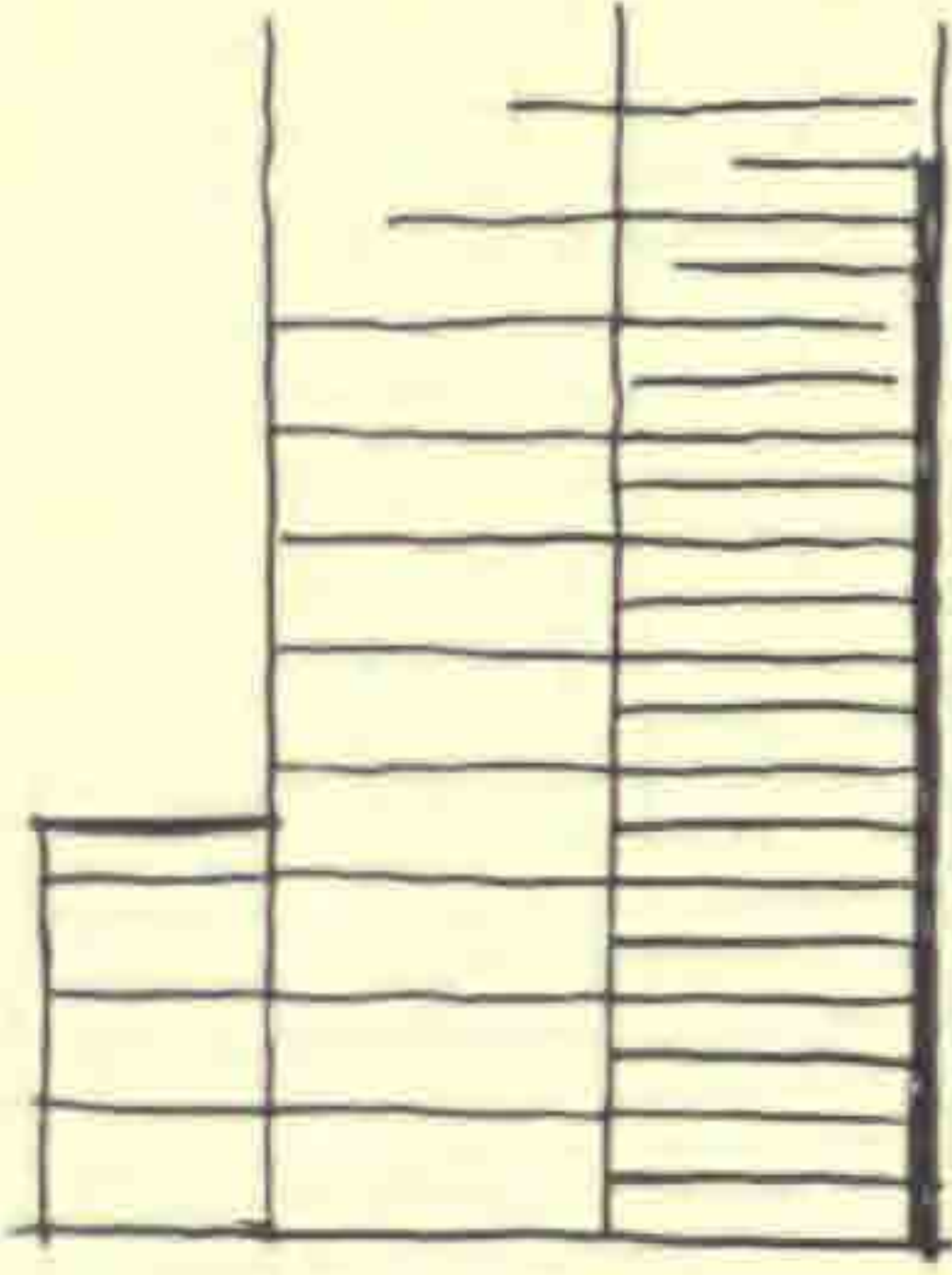
Farm Gardens, ornamental gardens, lawns, design, history, ornamental perennials, trees, fruit trees, shrubs, vegetable gardens, Denmark.

Mit barndomshjem var en gård i Brændstrup, Rødding sogn i Sønderjylland. Det var en 4-længet gård af gennemsnitsstørrelse for en dansk bondegård. Jordtilliggendet var ca. 80 tdr. land. Stuehuset og østlængen var stråtækte og meget gamle, nogle mener, de stammede fra udskiftningstiden omkring 1800, men det var et meget hyggeligt og ret velholdt stuehus med lave bjælkelofter i alle rum. Mine forældre købte gården lige før genforeningen 1920. Den havde i tidens løb haft flere ejere, og en af dem har plantet gode læbælter omkring de gårde, han har ejet. Ligesådan her, og de

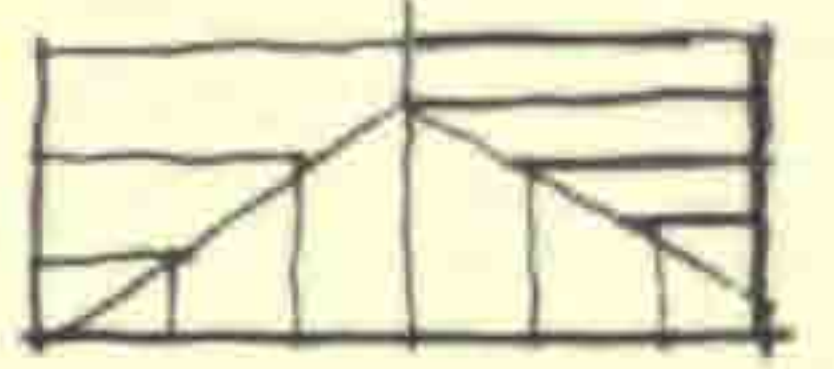

Stuehusets havefacade mod syd. Den skråt forløbende tværgang skimtes.

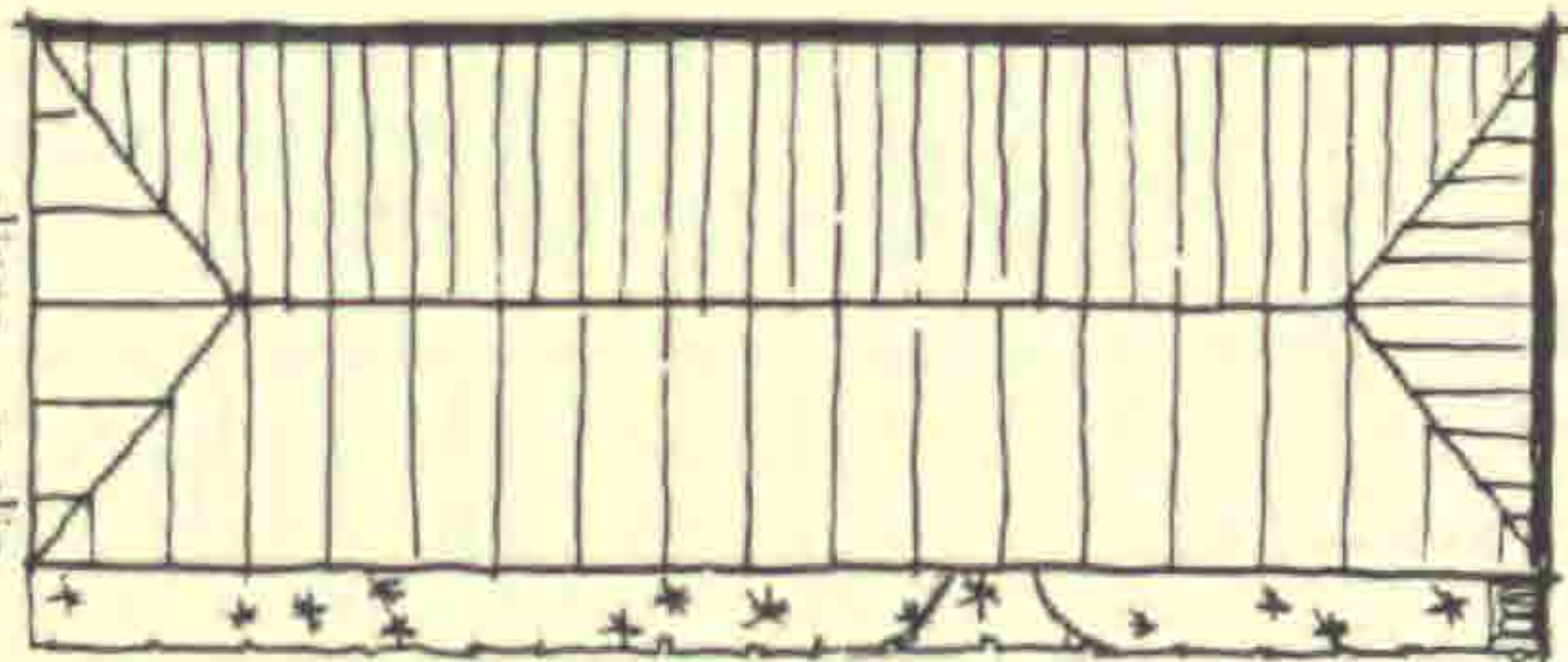
hestestald

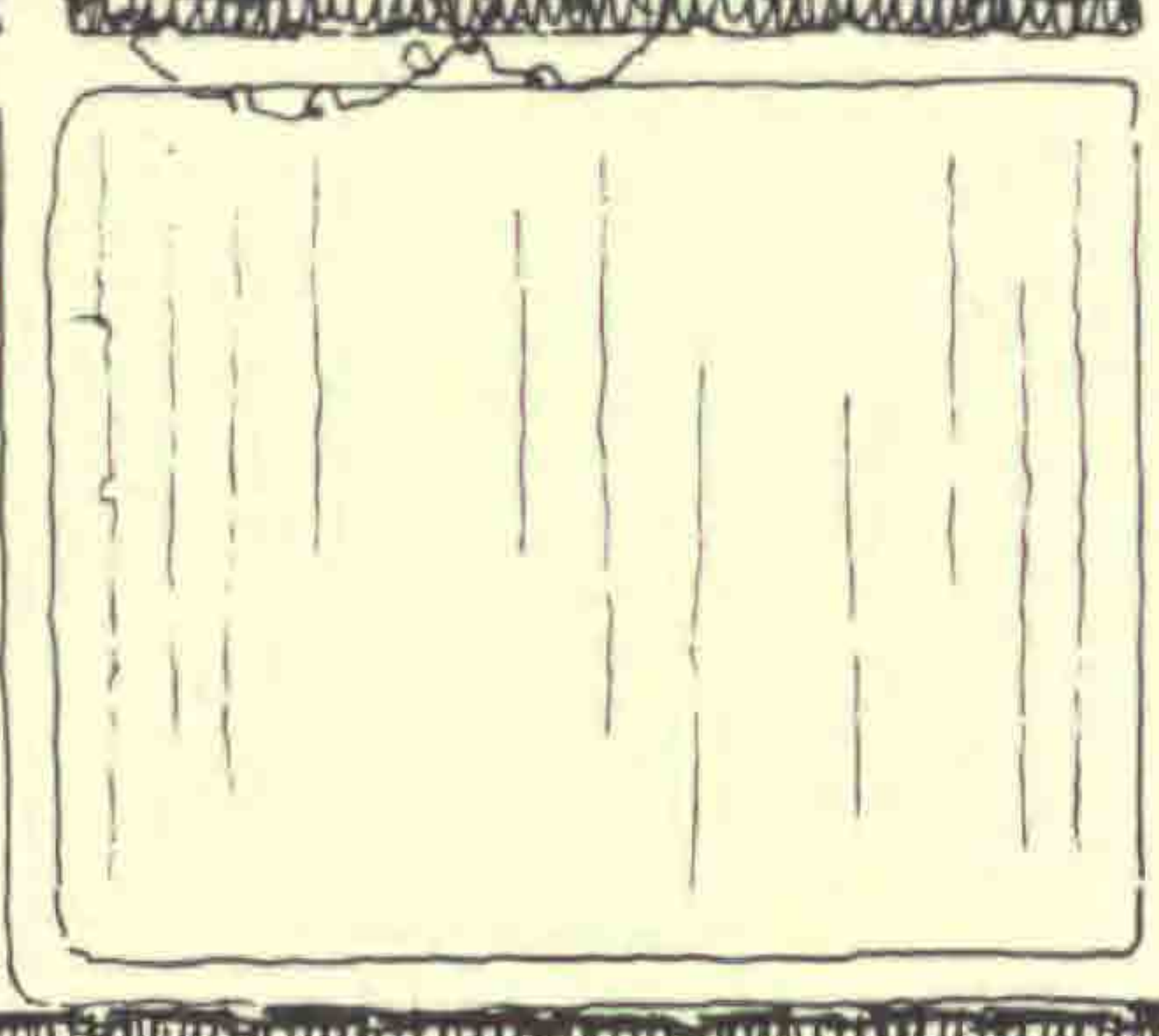
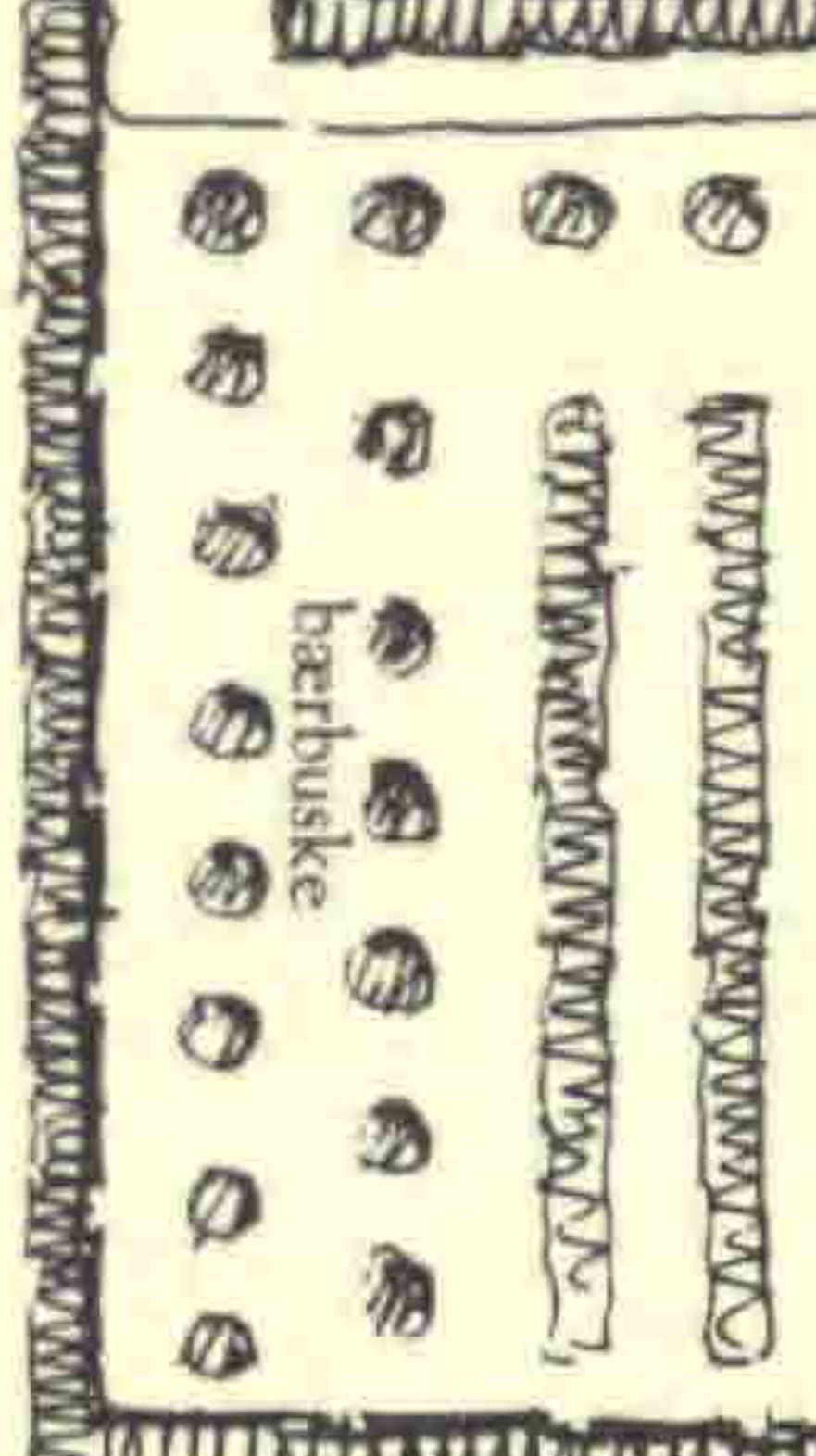
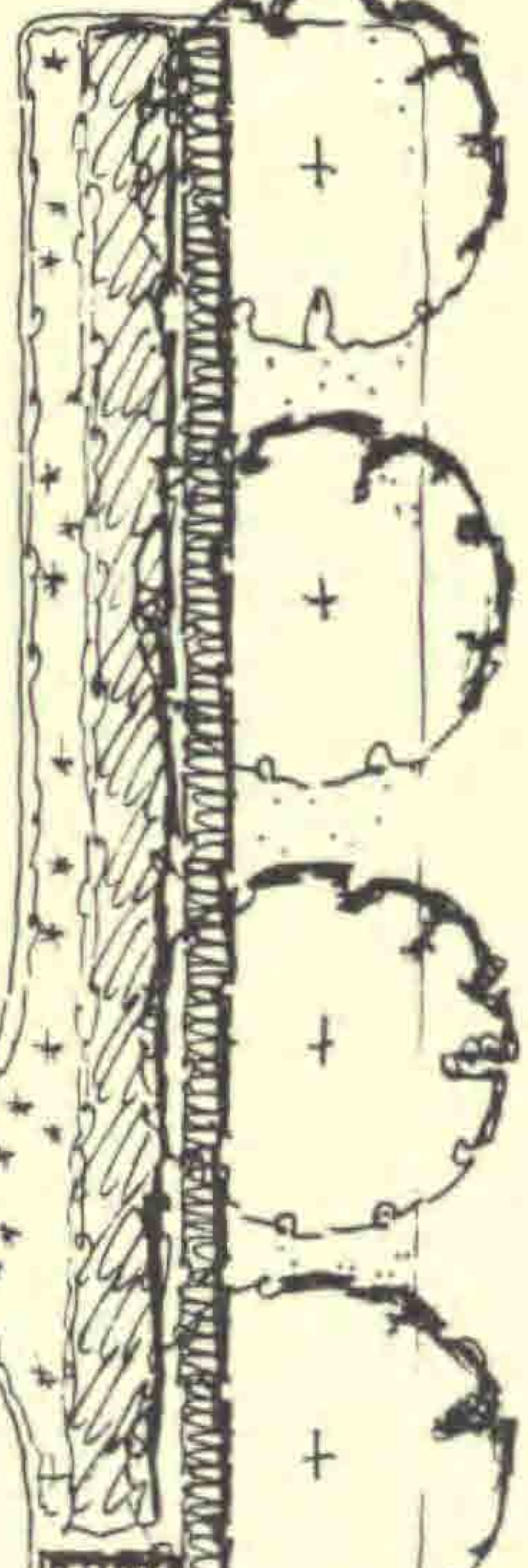
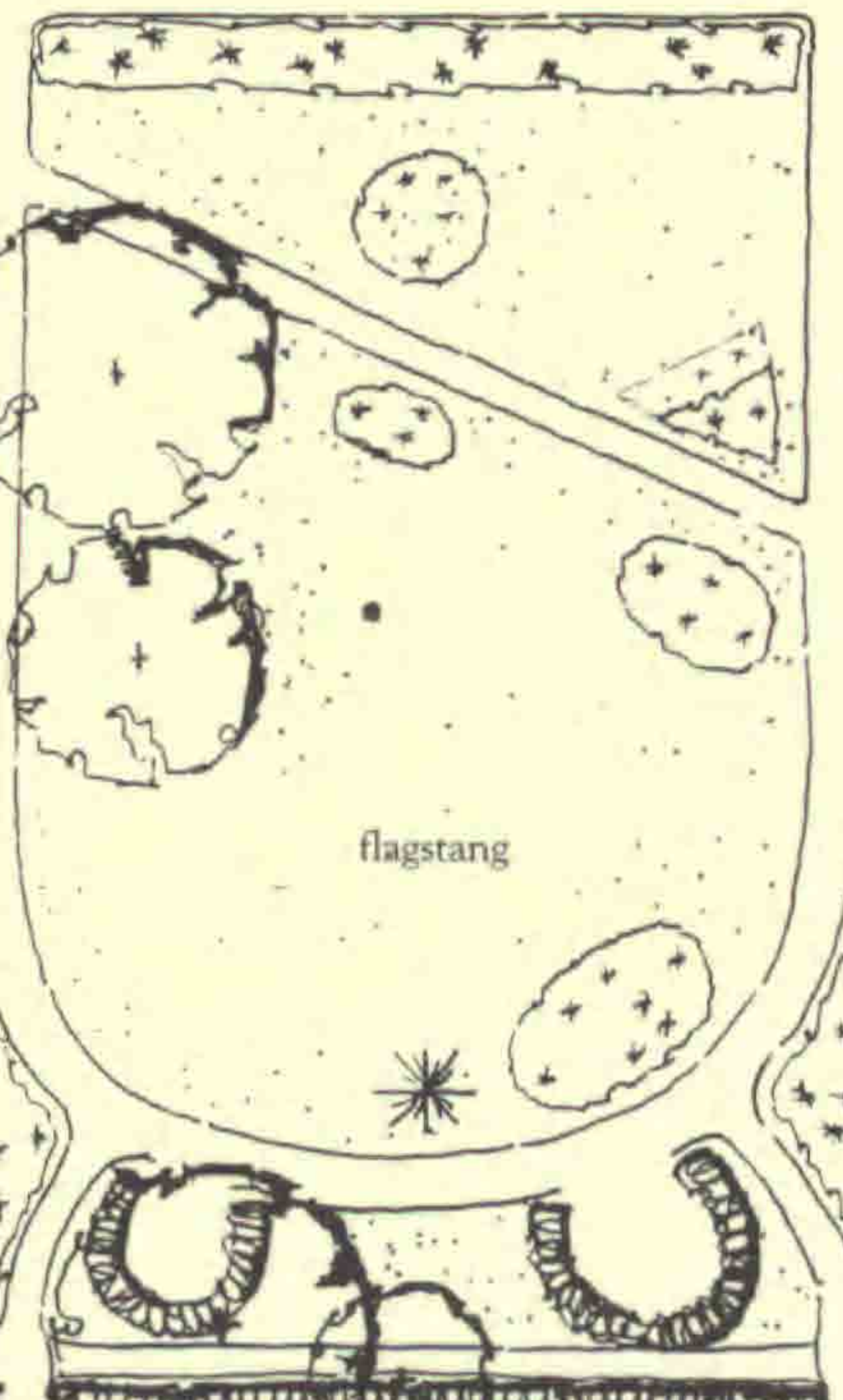
østlænge

stuehus

slippe, "æe slippes"

var alle vokset op i 1920. De bestod mest af elm, men også ahorn, hvidtjørn, hæg og et par rækker rødgran var plantet ind mod en lille toft ved gården.

Med en sådan beskyttet beliggenhed havde haven, der lå syd for stuehuset, gode vækstbetingelser. Fra haven havde man udsigt over markerne med Gram Skov i baggrunden. Ved gårdens overtagelse var der kun en lille have, men lige efter 1920 blev så anlagt en meget større. Behjælpelig ved anlæggelsen var lærer Clausen, der havde virket som lærer ved Brændstrup Skole i den tyske tid i flere år. Han var meget haveinteressert, og da han inden genforeningen lod sig pensionere, købte han hus i Rødning og startede et handelsgartneri. Det var fremsynet af Clausen ikke at plante større træer, bortset fra blodbøgen, så haven vedblivende kunne være i kontakt med landskabet. De eneste træer, der blev bevaret fra den ældre have var et stort æbletræ og 4 asketræer, der stod langs vejen op til gården. Æbletræet var af en ukendt sort, men et dejligt spiseæble, der kunne gemmes til jul. Det hed i omtale kun »det store æbletræ«.

Den nye have blev omgivet af en tjørnehæk og igen af en avnbøghæk delt i en blomster-, en frugt-, og en køkkenhave. Det varede dog ikke længe, før en del af det vestlige læbælte blev ryddet, så der uden for tjørnehækken blev en 3-4 m bred gang i hele havens længde. For enden af denne gang kunne vi gennem et led komme ud i markerne. Tjørnehækken blev så her holdt lavere klippet.

Vinterbillede. Man ser »det store æbletræ« længst til højre, derefter blodbøgen, i baggrunden nær-lysthuset.

Stuehuset var hvidkalket. Kalkningen blev foretaget en gang årligt, altid til pinse. Der var derfor ikke megen mulighed for at have slyngplanter op ad muren. Dog blev der senere plantet en rose 'Gloire de Dijon' ved soveværelsevinduet og en *Clematis jackmanii* ved havedøren. Syldstenen var dækket af vedbend, der på grund af kalkningen blev holdt klippet, men det så smukt ud med den stedsegrønne kant. I bedet langs huset var plantet stedsegrønne buske, mest taks, der blev klippet kegleformede, en uklippet gul taks, storbladede og småbladede laurbærkirsebær og en enkelt lilla rhododendron (Jeg har altid syntes, den var som en fremmed fugl her). Til højre for havedøren stod et par thuja og også her og ved selve havedøren japansk kvæde. En have med mange gange giver jo mulighed for kantplantning, og det blev også brugt. Langs det ovenfor omtalte bed var kanten buksbom, der blev holdt lavt klippet, dog var afslutningen, der rundede til begge sider for havedøren, altid en blomstrende plante og indenfor blev der mulighed for at plante sommerblomster, eller fuchia havde sommerkvarter her. (Der skulle være blomster ved havedøren). Kantplanterne vekslede, da der ofte skulle omplantning til, hvis de skulle bevares. Der har været anvendt en *Saxifraga*-art, vi kaldte jomfruhår, en meget storblomstret *Viola cornuta*, som vi fik fra min mormors have. Jeg har aldrig senere set en så storblomstret *Viola cornuta*. Nu eksisterer den ikke mere. For os hed den kun den store blå viol. Den var også i en gul farve, men af den havde vi ikke mange. Kanten mod staudebedet var i mange år den lille, ægte, langstilkede *Viola cornuta*. Når den blomstrede, var der en lang blå stribe helt ned til køkkenhaven. *Primula* blev også anvendt. I blomsterhaven kantede det bedet langs gangen til køkkenhaven vest om navrlysthuset, og i køkkenhaven blev plantet en gammeldags rød langs sydgangen. Kanten mod bærbuskene var iris i mange farver, blå, flere gule og en hel sart vandblå²⁾, der var den første, der sprang ud. Vi børn syntes, det var et flot syn, når de stod i deres fulde flor. Efterhånden trængtes her selvfølgelig også til omplantning, da kanten blev alt for bred, og det følgende år var det for os et sørgeligt syn med så få blomster. Kanten på modsat side af denne gang var en fyldt hvid *Arabis*. På nær et lille område ved rabarberne, hvor kantplanten var en storblomstret *Cerastium*, hvis navn for os var »sne«, var gangene i køkkenhaven afgrænset af et sent modent jordbær. Jeg mener, det har været et syltebær³⁾, bladene var meget mørkegrønne. Bærrene var forbeholdt os børn til at gå og spise af.

I staudebedet var den tids gængse stauder, men der var blomster fra maj til oktober. Nærmest huset stod juleroserne, så de kunne ses fra stuen. Bedet langs frugttræerne var undtagelsesvis afgrænset med marksten med stenhøjsplanter imellem. Her var plantet påske- og pinseliljer, tulipaner og mange majklokker, *Leucojum aestivum*. Af stauder var der lave iris, *Mimulus* i forskellige gule og brune farver, akelejer, *Geum*, kugleprimula, aurikler,

Anemone japonica, både hvide og rosa og i baggrunden *Hosta*, bregner og *Astilbe*. Der blev senere efter forårsløgene plantet sommerblomster. Det var i maj måned et meget farverigt og smukt bed.

Når vi kom gennem den overdækkede gang mellem stuehus og hestestald, der på sønderjysk hed »æ slip«, så vi det i hele dets længde. Men efterhånden som frugttræerne og især blodbøgen kom til at skygge mere, forringedes betingelserne for de solkrævende planter. I bedet mellem lysthusene var påske- og pinseliljer og vibeæg på række. De blev senere afløst af en række *Montbretia* i forgrunden og *Gladiolus* bagest, bundet op til hvidmalede stokke. Græsplænen havde mange bede. Langs gangen, nær huset afgrænset fra gangen ved en smal græskant var rosenbedet. I begyndelsen var der også stammede roser imellem, men selvom de blev korrekt behandlet ved nedbøjning og jorddækning om efteråret, døde de efterhånden og blev erstattet med lave. Der var afstand mellem planterne, så der kunne rives pænt. Men der var roser i alle farver, bedst husker jeg en storblomstret hvid, 'Snedronningen'. Det runde bed blev i mange år tilplantet med *Nemesia* og det trekantede var fyldt med *Hydrangea paniculata*. På den anden side af den skrå gang var det lille ovale bed tilplantet med *Hosta*, og i det større ovale var altid georginer i mange farver. I det største ovale bed var plantet stedsegrønne buske mest thuja og storbladet buksbom og en enkelt gul taks. Her var afskæringsmateriale til kransbinding. I tilfælde af døds-

Gården set fra sydøst.

fald, hvor man skulle vise opmærksomhed, bandt mor altid, i hvert fald i den tid, der var blomster i haven, selv en krans, og det var smukke kranser, selvom de var hjemmebundne. Dengang var der også tradition for, at man ved begravelser strøede grønt på vejen ud for sit hus, hvis ligtoget skulle passere forbi. Gården lå en 6-700 m fra landevejen, men i et sådant tilfælde strøede vi også grønt, hvor vor vej mandede ud i landevejen, og det leverede disse buske materiale til. Kristtjørn var ikke plantet i haven, men de voksede som krat i Gram Skov, og her fik man af skovfogeden lov til at skære til jul til kransbinding til familiegravstederne. Man måtte dog ikke tage af de bærbærende.

Træerne på plænen var det store æbletræ, og syd for det den tids modetræ, blodbøgen, og længst mod syd en blågran, *Picea pungens*. Den blev dog senere fældet, da den blev for stor og tog udsigten over markerne. Og så må jeg ikke glemme flagstangen. Efter genforeningen var den et nationalt symbol.

Lysthuset mod vest var et navrlysthus, og det østlige et lindelysthus. De blev holdt klippede ligesom alle hækkene. I bunden omkring lindetræerne voksede *Dicentra formosa*, kaldet kortærmede pigebørn. Det var en god plante med grønne blade hele sommeren og blomster over en lang periode. I dette lysthus, der var det solrigeste, legede vi med dukkerne og kogte på et lille komfur, der kunne stå på havebænkene, der var placeret her. Navrlysthuset var mere skyggefuldt, da der bag det var plantet et træ (det stod mere vestligt end planen viser). Jeg mener, det har været en glansbladet hæg. Det var underplantet med bregner. En varm sommersøndag eftermiddag var her tilpas skygge til at kunne nyde eftermiddagskaffen. Det andet afmærkede træ ved navrlysthuset er en lyslilla syren. Men ellers var sirbuskene plantet langs hækken bag stauedebedet. Her var *Philadelphus*, *Spiraea*, også gulbladet, snebær, *Ribes*, *Deutzia*, en *Viburnum opulus*, nærmest avnbøghækken en blodblomme (der ingen blomster bar) i rundingen ved gangen nogle *Spiraea bumalda* og endelig ved havelågen en rosenmandel, som vi fandt, var det yndigste, vi kunne se. *Forsythia* kendte vi ikke, og en forårsblomst som *erantis* heller ikke. Jeg mener ikke, de var almindelige i bondehaver på vores egn på det tidspunkt. Vi havde vintergækker, flest af den fyldte form og mange krokus. De stod mellem sirbuskene.

Langs hestestaldmuren var pæretræer espalieret. Det var gode sorter. Der var plantet mange æbletræer i frugttræsstykket, både spise- og madæbler, men alle var alt for sure til deres formål. Træerne blev ikke store, det må have været dværgstammer. Og om der ikke har været bedre sorter fremme af den type, eller det har været efterkrigstiden, der har gjort sig gældende, kan jeg ikke sige. Men det blev ikke den frugthave, mine forældre havde ønsket. Senere blev dog en del udskiftet med bedre sorter. Langs tjørnehækken stod en lang række gode stikkelsbærbuske og imellem

dem og frugttræerne blev der plads til en række dobbelte pinseliljer og en ligeså lang række forglemmigejer.

De 4 store asketræer, der stod ved indkørslen til gården, blev fældet senere, da de tog for megen væde fra haven. Vi kunne ikke vande i tørre perioder, det kunne brønden slet ikke give vand nok til, og det var for min mor blomsterne, der skulle have fortrinsret. Men askene gav gården karakter, og stærene måtte om foråret flytte deres fløjtekoncert til en stor poppel, der stod ved østlængen.

Udsigt gennem havedøren. Gram Skov i baggrunden, og den centrale flagstang lige for.

I køkkenhaven var der plads til sommergrønsagerne. Kål, vintergulerødder og kartofler dyrkedes på marken. Der blev sået lange rækker sommerblomster til afskæring som løvemund, asters, rød hør, reseda, blandet blomsterfrø og *Helichrysum*. Mor arrangerede smukke buketter til stuerne, men der måtte ikke plukkes blomster fra bedene i blomsterhaven, hvis helhedsindtrykket ødelagdes. *Helichrysum* blev brugt til krans omkring et stort billede af hendes broder, der var faldet i krigen.

En lille mistbænk blev der også plads til i køkkenhaven. Her såedes kål- og blomsterfrø.

Og så fik jeg endelig et stort areal (større end planen angiver) i det sydøstligste hjørne af køkkenhaven. Den blev anlagt som en blomsterhave i diminutiv form med græsplæne og bed i midten. Her plantede jeg stedmoder om foråret og sommerblomster senere. Staudebede med kantplant-

ning var der også plads til og små, smalle havegange endte i et lysthus af hasselbuske, der blev hentet i hegnene omkring gården. Jeg elskede min have. Jeg forsøgte at indføre den vilde kodriver *Primula vulgaris*. Den voksede i overdådig mængde i bunden af et fugtigt krat på en nabogårds marker. Selvfølgelig klarede den sig kun et par sæsoner i haven. Dengang var jeg ikke klar over, at den krævede en hel anden fugtig jordbund. Duften af blomstrende kodriver glemmer jeg aldrig. Hvert forår skulle vi en tur til »gravene« som krattet blev kaldt og plukke en buket og duften slog os i møde, endnu inden vi var nået helt frem.

Forfatterindens mor planter kant. I baggrunden t.h. en af de fire store aske langs vejen ind til gården; den er tydeligt mærket af tidligere beskæring med løvtægt for øje.

Hvordan fik man så en sådan have passet. På landet har haven altid hørt under husmoderens domæne, og det var også mor, der styrede den, bestemte når der skulle ske omplantning, blomsterløg tages op og deles, roser nyplantes osv. Men ved selve renholdelsen tog far, den unge pige og vi børn del. Vi begyndte med at rive havegange, køre affald ud på kompostbunken gennem lågen mod vest, men da vi blev større blev det også os betroet at rive rosen- og staudebed. Mor havde ikke megen tid til at sidde og nyde haven, men hun nød den ligeså meget med et haveredskab i hånden, tror jeg, og synet af helheden nød hun i hvert fald. Vi børn legede ofte gemeleg med kammerater, og far stod på havetrappen om aftenen og tog tid på, hvem der hurtigst kunne løbe rundt om plænen. Men til boldspil og voldsomme lege var den ikke beregnet. Det var der plads nok til omkring gården, og vi var også kun piger, hvis lege normalt er mere stilfærdige.

Enten vi kom til haven gennem lågen mod øst, eller den overdækkede slippe eller vi så ud gennem havedøren, syntes vi, at det var en have, der klædte huset, og sammen var de en helhed, der faldt godt ind i landskabet. Nu er det et tabt paradys, man kun har i erindringen. Både hus og have er af en ny ejer fuldstændig ændret uden veneration for det gamle.

1 Født Autzen. Præliminæreksamen 1936 fra Rødding Realskole. Matematisk studentereksamen fra Akademisk Kursus i København. Tandlægeeksamen 1942. Tandlæge ved Frederikssund Kommunale Børnetandpleje indtil 1986.

2 *Iris florentina* (red.)

3 *Fragaria moschata* (red.)

Christiansens Have i Flensborg

The Garden of Christiansen in Flensborg

Af Asger Ørum-Larsen¹⁾

Town Parks, English Parks, History, Cemetery, Mirror cave, Trade, Shipping, Peter Clausen Stuhr, Andreas Christiansen, Denmark

Da den engelske eller romantiske havestil kom til Danmark, skete det hovedsagelig via Slesvig-Holsten. Havnebyen Hamborgs nære beliggenhed til England gjorde, at den engelske, såkaldt gotiske litteratur, lærebøger om de da moderne engelske landbrugsmetoder og husdyrracer og om den nye revolutionerende havestil tidligst blev læst her.

Det var de slesvig-holstenske fyrster, der først accepterede den frie eller uregelmæssige havestil og benyttede den ved deres landslotte, for eksempel ved Louisenlund (1772-76) i nærheden af Slesvig, og ved slottene Augustenborg og Gråsten. Gartneren ved Louisenlund, Joh. Caspar Bechstad²⁾, også kaldet »Den lærde Gartner«, skrev i 1772 den første havebog, der gik ind for det forandrede havesyn.

De slesvig-holstenske adelige godsejere fulgte hurtigt efter og anlagde også parker i den nye stil ved deres hjemlige landejendomme og ved deres herregårde i Danmark. Det var også dem, som først indførte de engelske landbrugsmetoder i Slesvig-Holsten og Danmark.

Noget særligt for den nye havestil var, at også meget rige købmænd og fabrikanter under merkantilismen, de såkaldte patriciere, overtog den frie parkstil, og med stor energi og begejstring forsøgte at manifestere deres frie livs- og natursyn ved anlæggelse af ofte store og kostbare haver og parker efter den romantiske smag. Det skete først og fremmest ved København, som var helstatens største handelsby, men også ved Flensborg, der i slutningen af 1700-tallet havde en meget betydelig udenrigshandel, navnlig med Dansk-Vestindien. I mindre grad skete det også ved Altona, Helsingør og Bergen.

Her skal fortælles om et stort, eventyrligt og borgerligt parkanlæg i Flensborg. Anlægget betød i første halvdel af 1800-tallet uhyre meget for det velhavende handelscenter og var bl.a. med de mange havebygninger, først og fremmest den enestående spejlgrotte, byens største seværdighed, men er nu, undtagen i selve Flensborg så godt som glemt.

Helligåndsberget

I den sydvestlige ende af Flensborg, bag hovedgaden Holm og bygraven, steg terrænet brat op til det såkaldte Helligåndsberg, som lå mere end 50 m højere end nævnte gade. Arealet lå endnu sidst i 1700-tallet hen som en vildmark med dybe kløfter og beklædt af hede- og kratbevoksning.

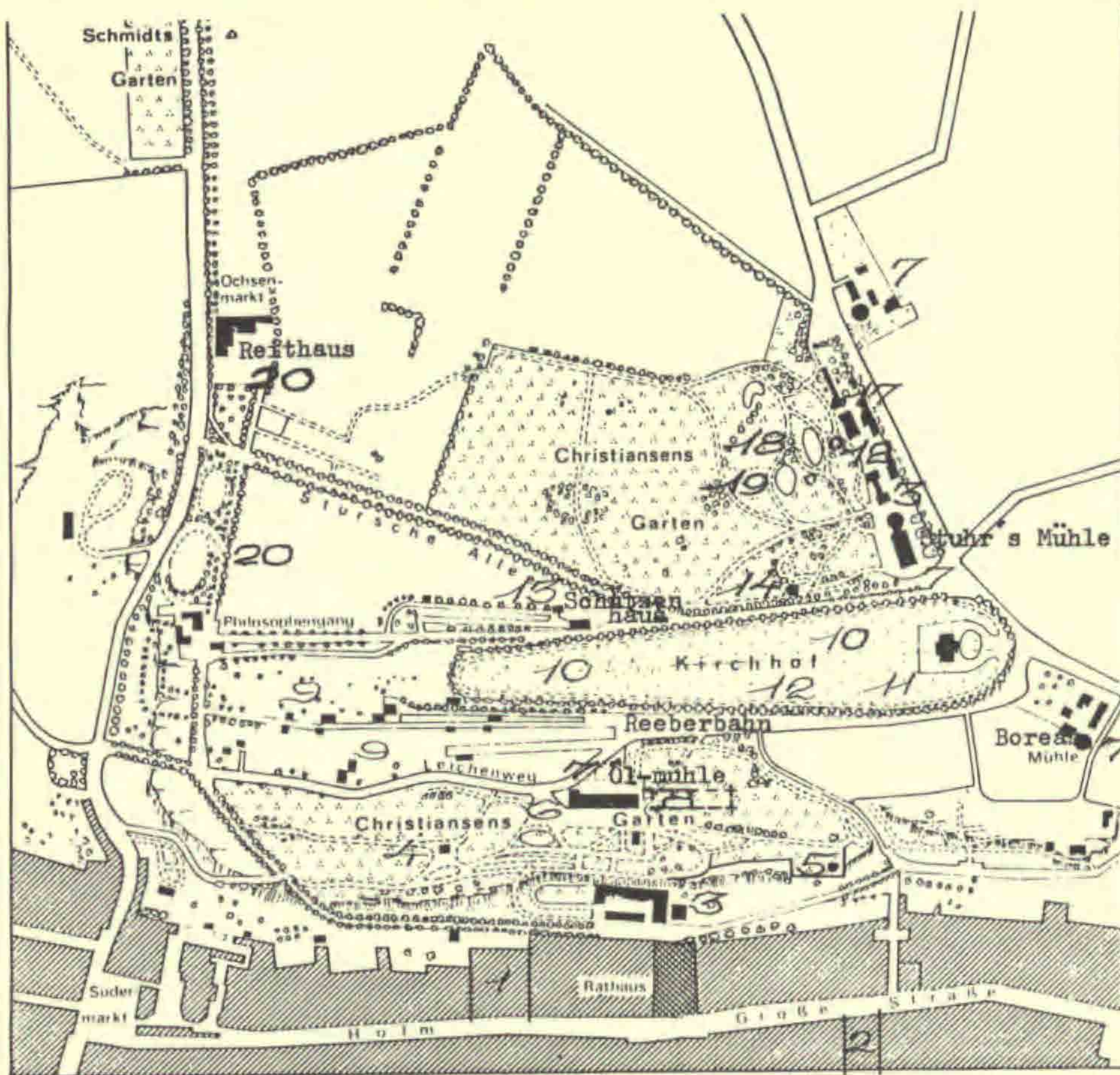
Andreas Christiansen jun.

Her lå spredte småhaver, og byens borgere havde deres kreaturer til græsning i området. På dette højdedrag lå Flensborgs fleste mel- og grynmøller, bl.a. de to, som tilhørte Kgl. Agent Andreas Christiansen. Hans ene ejendom, det såkaldte palads med bagvedliggende pakhuse og fabriksbygninger, lå i Holm nr. 12, op til skrænten.

En anden mølleeejer og købmand var Peter Clausen Stuhr, hvis ejendom lå øverst oppe imod vest.

De nævnte 2 købmænds navne er for altid knyttet til Flensborg.

Imellem Christiansens og Stuhrs ejendomme lå et smalt og ujævnt område med nogle gamle forsvarsvolde fra 1400-tallet. Pladsen imellem dem blev benyttet til reberbaner og en skydebane.

1 Andreas Christiansens palæ og købmandsgård Holm nr 12	11 Kapel (Axel Bundsen)
2 Andreas Christiansen jun.'s palæ Storegade 24	12 Istedløvens oprindelige plads
3 Økonomibygninger og lager	13 »Skyttehuset«
4 Spejlgrotte	14 Havehus
5 Havepavillon (Axel Bundsen)	15 Christiansens landhus (Stuhr's)
6 Guldfiskedam	16 Kørestald med tagrytter
7 Oliemølle	17 Keglehus med bane
8 Nuværende bymuseum	18 Kildegrotte (mumiegrav) ved dam
9 Reberbaner	19 Vandfald ved dam
10 Den gamle Kirkegård	20 Ridehus og ridebaner

Christiansens have på Helligåndsbjerg i Flensborg, efter opmåling af Wergeland 1849.

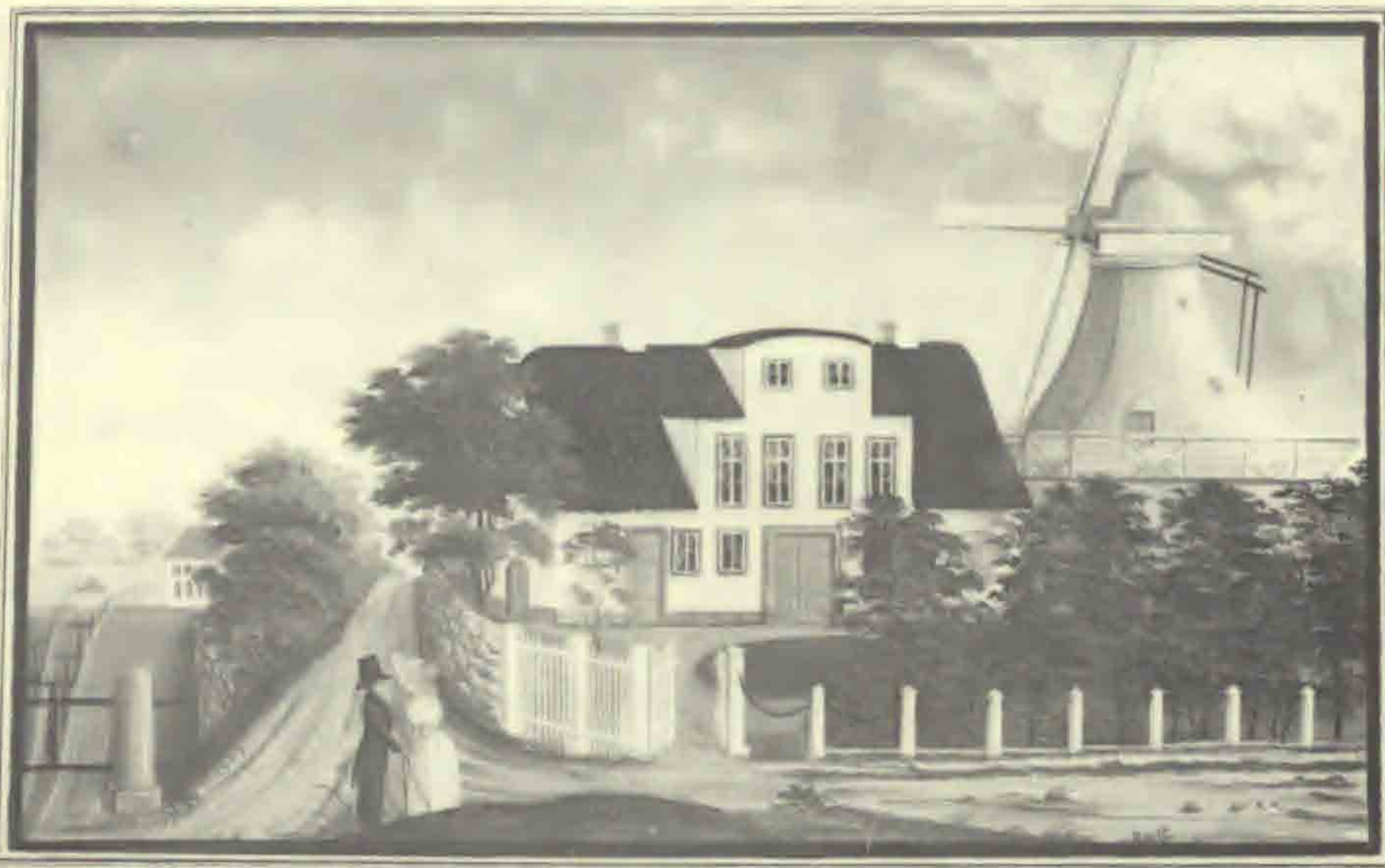
Stuhr engelske park

Købmand og fabrikant Peter Clausen Stuhr havde fået sin uddannelse i England. Her havde han oplevet den nye borgerlige havebevægelse med de 2 pionérskikkelser William Kent og Lancelot Brown, som havde omlagt de fleste af landets ældre renæssancehaver til den nye uregelmæssige stil. Han var blevet begejstret for hvad han så og ønskede at skabe noget lignende hjemme.

I 1797 købte han den tidligere nævnte mølleejendom. Den blev ombygget til oliemølle, en ny industri, som gav store indtægter. De næste år anlagde Stuhr med stor energi sin store park på det tidligere landbrugsareal øst for møllen. De vidstrakte bølgende marker blev omdannet til en græsplæne efter engelsk forbillede. Randplantninger, trægrupper og solitærtræer blev plantet. Stier bugtede sig ud og ind imellem parkens udsigtpunkter og andre seværdigheder. Med passende mellemrum var her anbragt græsbænke for de haveinteresserede gæster, som besøgte den. Den var gæstfrit åben for enhver. Imod vest ved ejendommen lå 2 mindre damme. Ved den ene af dem blev bygget en grotte, hvor kildevand brød ud fra bagvæggen og samlede sig foran i et bækken, og videre ud i dammen gennem et underjordisk rør.

Ved den anden dam brusede et vandfald, som vældede ud over en klippe eller stenblok.

Hele denne store park, der var på ca. 25 tdr. land, var den største borgerlige have i Flensborg, hvor den vakte megen beundring.

Verelliche Ansicht der Christiansens Oehl Mühle

Andreas Christiansen jun. (1780-1831)

Andreas Christiansen overtog det store flensborgske handelshus fra sin far af samme navn (1758-1811). Han var af frisisk familie og stammede fra Ellum ved Tønder. Købmandshuset importerede rørsukker fra egne plantager i Dansk-Vestindien og fabrikerede husholdningssukker og sirup heraf, som solgtes i kongeriget Danmark-Norge, og desuden i nogen grad i Sverige. Endvidere fremstillede firmaet vegetabiliske olier af frø (raps m.fl.), som blev importeret fra Østersø-landene. Christiansen ejede flere oliemøl-

Havepavillon, tegnet af Axel Bundsen. Nedrevet efter sidste krig.

ler på Helligåndsberget til denne produktion. Iøvrigt drev Christiansen også anden handel og eksport til Østen. Også hvalfangst ved Grønland hørte med til handelshusets aktiviteter. Det ejede en flåde af handelsskibe og havde selv skibsbyggeri i Flensborg.

I en periode beherskede Andreas Christiansen det meste af Flensborgs handel med Dansk-Vestindien, hvilket gav meget store indtægter, så han blev hovedrig. Andreas Christiansen havde derfor baggrund til at virke som kunstmæcen, storsamler og gavmild filantrop. Han ydede støtte til Flensborgs forskønnelse og til det nationale arbejde dér.

Således fik Christiansen flere kunstnere til byen, først og fremmest den store danske maler C. A. Jensen, som ikke alene malede hans og familiens portrætter, men også arbejdede for andre slægter i Slesvig. Christiansen fik også den fynsk-fødte arkitekt Axel Bundsen (1768-1832) til Flensborg i 1810. Bundsen var elev af Harsdorff, og han havde tidligere bygget herregårde i Slesvig og Holsten, f.eks. Knoop, Ahrensborg, Drült og Glasau. I Flensborg tegnede han det ny-klassicistiske palæ for Andreas Christiansen jun. i Storegade 24, som stadig findes. Bagved dette ligger det store 6-etagers såkaldte Vestindiske Pakhus, der i dag bl.a. rummer administrationskontorer for det nye Nordiske Universitet, oprettet på tysk initiativ og med dansk rektor. Bundsen byggede også andre huse i byen, men var dog først og fremmest beskæftiget med Christiansens byggeri, indtil han flyttede til Altona.

Andreas Christiansens andre interesser var storlandbrug efter de dengang nye engelske metoder, og først og fremmest havekunst. I hans bibliotek var mange bøger om disse emner.

Efter faderens død i 1811 fortsatte Andreas Christiansen jun. energisk med at kultivere den østlige del af Helligåndsberget, som firmaet ejede. Der blev ofret betydelige midler på dette formål.

Christiansens Have

Det store areal blev planeret, og under Christiansens egen ledelse tilplantet med mange smukke træer og buske. En skyggefuld allé, den såkaldte Filosofgang, som førte til haven, blev anlagt, og mange stier til parkens forskellige seværdigheder og udsigts-punkter. Det var navnlig udsigten over Flensborg og fjorden med havnen og alle skibene ved skibsbroen, som var havens attraktion. Gamle avisartikler fortæller om en guldfiskedam (karper?), hvor fiskene stillede til fodring, når der blev ringet med en sølvklokke. Andetsteds i parken lå et indelukke med græssende hjorte. Flere murede pavilloner og havehuse, et med flere værelser, blev opført til midlertidigt ophold.

I dag er der ikke meget tilbage af den oprindelige beplantning.

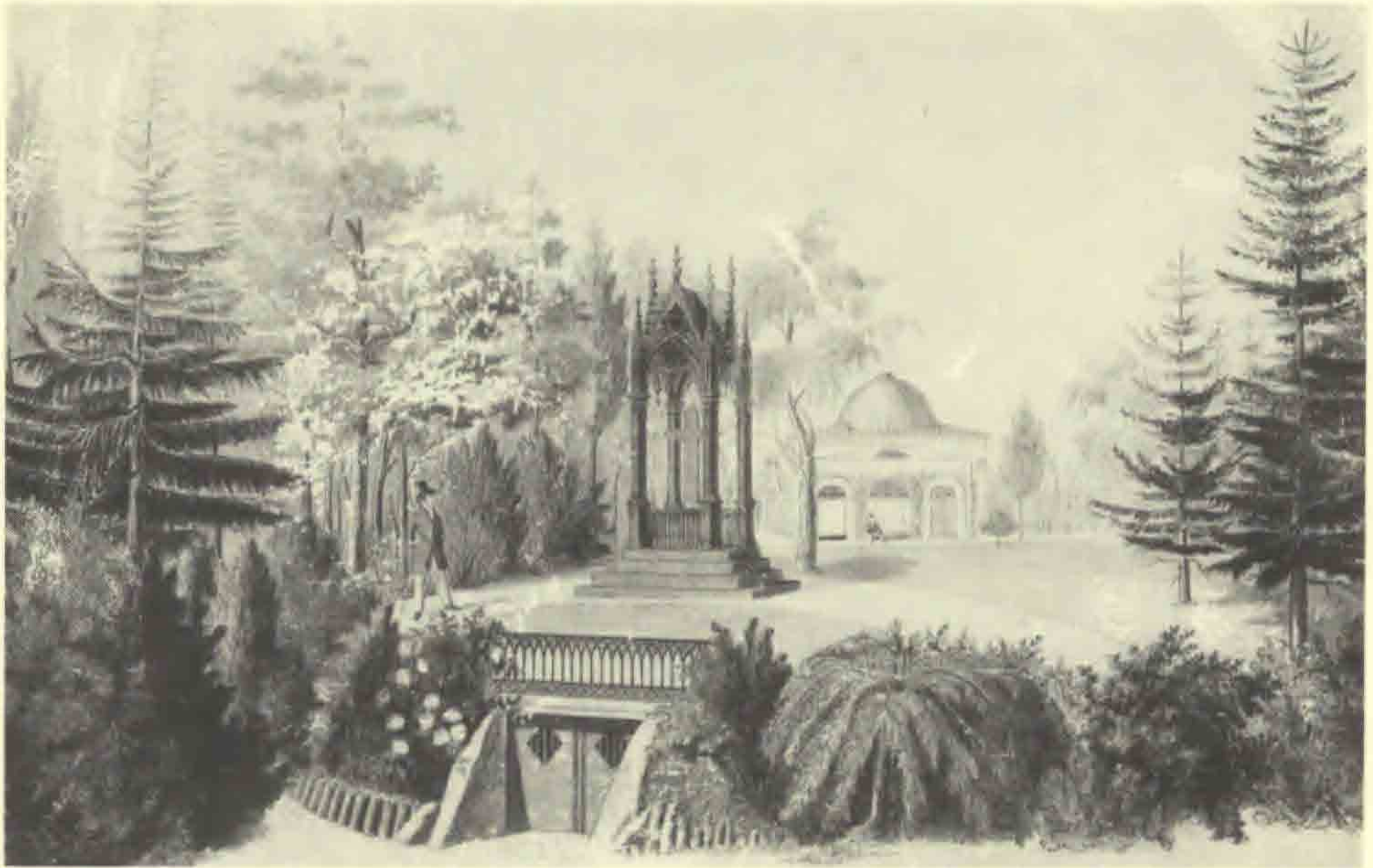
Den gamle Kirkegård

Omkring 1810 manglede Flensborg en ny begravelsesplads. Magistraten nedsatte en kommission, hvori også Kgl. Agent Andreas Christiansen havde sæde. Han foreslog at bruge det aflange og ujævne areal mellem Stuhrs og hans egen have på Helligåndsberget til formålet. Det blev vedtaget, og med ca. 100 mand gik man under hans ledelse i gang med planeringsarbejdet. En støttemur langs østsiden blev bygget for at hindre jordskred. Den nye kirkegård blev smukt tilplantet og omgivet af en række lindetræer. Det gartneriske arbejde blev udført af landskabsgartner Vollert Heinrich Mundeloh (1786-1872) fra Slesvig. Han var også landskabsgartner for Andreas Christiansen jun., da hans store engelske park blev tilplantet.

Kapellet på Flensborg gamle kirkegård, tegnet af Axel Bundsen. Samtidig aquatinte af C. G. Stelzner.

I den nordlige ende af kirkegården blev bygget et meget smukt kapel i ny-klassicistisk stil, tegnet af arkitekt Axel Bundsen. En høj og bred port førte ind til den stilfulde kapelsal, som var overhvælvet af en kobberbelagt kuppel. Mundeloh overtog ledelsen af den nye kirkegård og fik bolig i en lejlighed i bygningens ene side. Hele det smukke nye anlæg blev indviet i 1813 og vakte stor beundring i samtiden.

I baggrunden A. Bundsens kapel og i forgrunden A. Christiansens familie-gravhvælving med monument. Tegning og stentryk af Fr. Wilh. Otte.

Istedløven, af H. V. Bissen. Opstillet 1863, fjernet som krigsbytte af preusserne 1864. Helt til venstre ses lidt af Bundsens kapel. Samtidigt litografi.

Tæt øst for kapellet indrettede Andreas Christiansen en gravhvælving for sine forældre, sin hustru, sig selv og nærmeste familie. Den blev bygget af natursten og var øverst markeret af et særpræget gravmonument, en baldakin i kunstfærdigt dekoreret støbejern. Det store jernkors under bar forældrenes navne og data. Baldakinen var øverst smykket med familiens våben eller rettere bomærke og kunstfærdige dekorationer af en vis ægyptisk karakter. Det ejendommelige mindesmærke var tegnet af den tyske kunstner K. E. Schinkel og blev udført i det kongelige jernstøberi i Berlin. Et andet eksemplar af samme mindesmærke var udført til graven for en tysk prins, som var faldet i en krig. Dette gravanlæg var det første udtryk for den ny-gotiske stil i Flensborg og var sikkert planlagt af Axel Bundsen.

Den smukke gamle kirkegård ligger i dag som en mindepark for de faldne under krigene med Slesvig-Holsten (1848) og Preussen-Østrig (1864). Danske, skandinaviske og tyske soldater hviler her side om side. På en rund græsplæne i midten af kirkegården var det, at man i 1862 afslørede H. W. Bissens berømte Istedløve, der som bekendt i dag står bag Tøjhusmuseet i København. Men kirkegården præges dog også af de mange flensborgske familiegravsteder med monumenter i datidens stilarter, ny-klassicistiske, ny-gotiske, ja sågar ægyptiske.³⁾ Ofte næsten helt tilgroede eller skjulte bag store taksbuske og sørgepile.

Skyttehuset

Ved anlæggelsen af denne nye begravelsesplads i Flensborg blev dets gamle traditionsrige Nikolai-skyttelaug frataget sin skydebane. Det endte med, at et nyt skyttehus blev bygget tæt vest for kirkegården. En skydebane blev også anlagt ved den på Christiansens jord, og han sørgede for, at den blev smukt beplantet også på egen bekostning. Det smukke Skyttehus, smykket med kongerne Frederik IV, VI og VII's navnetræk, benyttes i dag som administrationskontorer for det danske skolevæsen i Sydslesvig.

Fastlandsspærringen

Som følge af den engelske fastlandsspærring under Napoleonskrigen blev flere hundrede flensborgske handelsskibe beslaglagt af den engelske flåde med deres værdifulde laster. Men Andreas Christiansen jun. fik flere skibe med kostbare laster frelst igennem. Herved styrkedes det store handelshus' position. Den efterfølgende danske statsbankerot i 1813 ramte yderligere de fleste flensborgske købmænd og skibsredere hårdt, fordi de danske statsobligationer blev næsten værdiløse.

Blandt de ramte var købmand og fabrikant Peter Clausen Stuhr, som gik totalt falit. Han måtte i 1820 sælge alt, hvad han ejede af fast ejendom i byen, og også sit landpalæ med hans elskede engelske park udenfor byen. Han døde kort efter.

Køberen var Andreas Christiansen, som nu kunne slå de 2 engelske parker sammen til én, forbundet til et hele af kirkegården. I dag er den oprindelige sammenhæng noget udvisket, fordi de 2 veje, Stuhrs Allé og Reberbanevejen, der oprindeligt var smalle markveje, nu er brede trafikårer. Også på anden måde gennemlevede den driftige handelsby en dramatisk tid under Napoleons-krigen, for eksempel ved besættelsen af russiske kosakker.

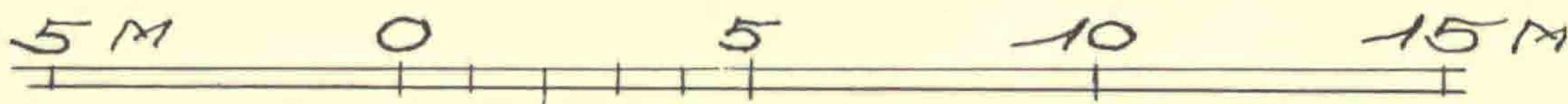
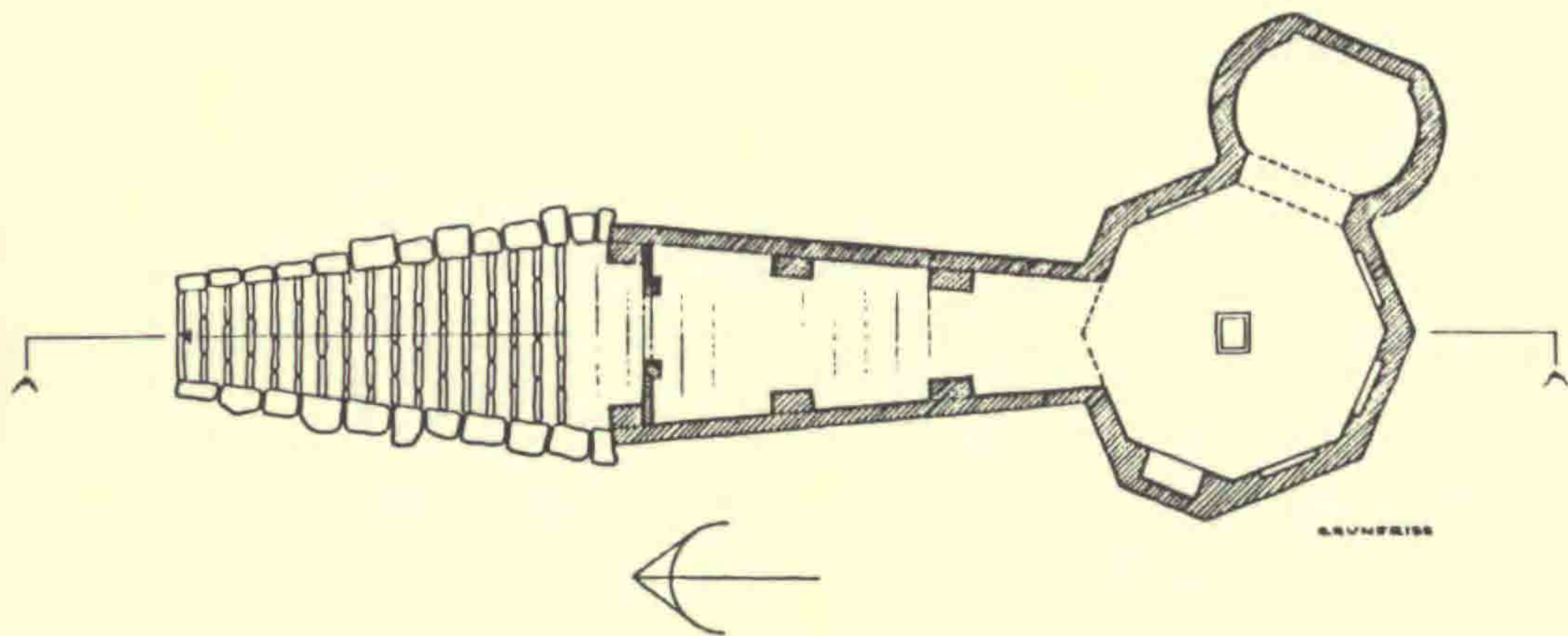
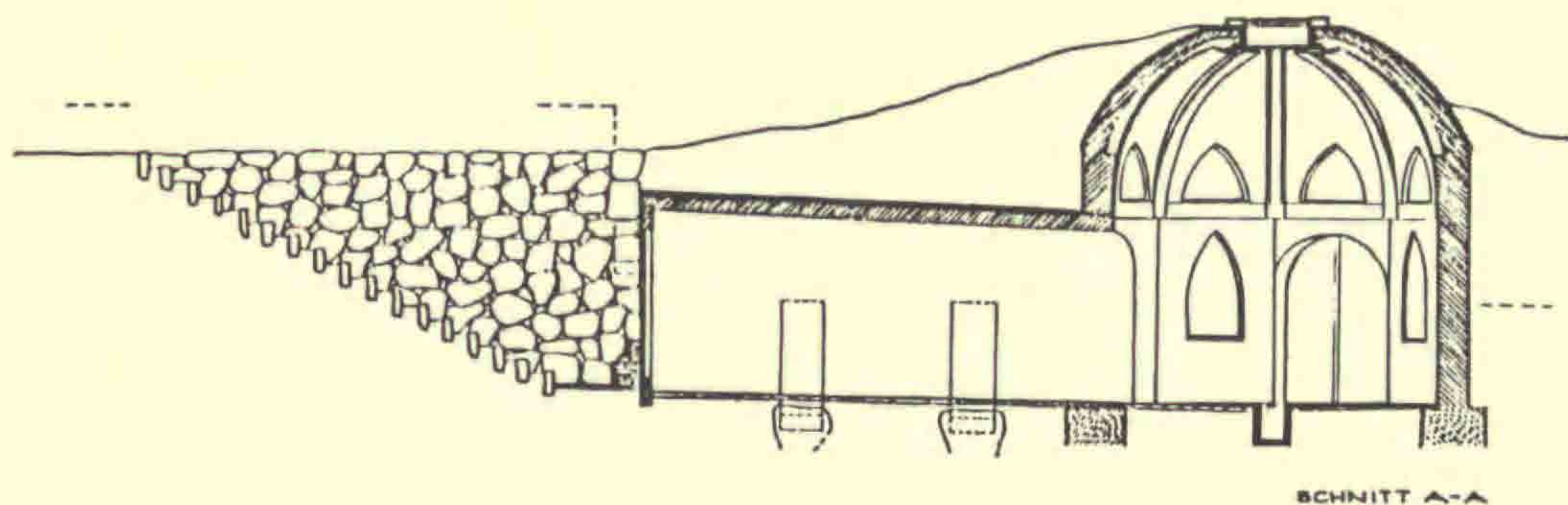

»Skyttehuset« ved Christiansens have, nu administrationshus for det danske skolevæsen i Sydslesvig. A. Ø.-L. fot. 1988.

Spejlgrotten

Det mest interessante bygningsværk, blandt de mange som Christiansen jun. opførte i sin park, var uden tvivl den i sin tid i Flensborg så berømte spejlgrotte, der var uden sidestykker i det øvrige Danmark og Skandinavien. Betegnelsen »spejlgrotte« havde den, fordi grotten i sit indre var smykket med spejle. Den må være blevet bygget samtidig med den christiansenske familie-gravhvælving, dvs. i årene efter 1812, hvor Axel Bundsen arbejdede i Flensborg, inden han slog sig ned i Altona.

Bygningsværket, et lille gotisk tempel eller nymphæum, ligger delvis under jorden. I dag fører en rampe ned til en ca 6 m lang indgangs-korridor med 4 afbrudte pilastre. Selve rummet er ottekantet og i tværmål 3,95 m.

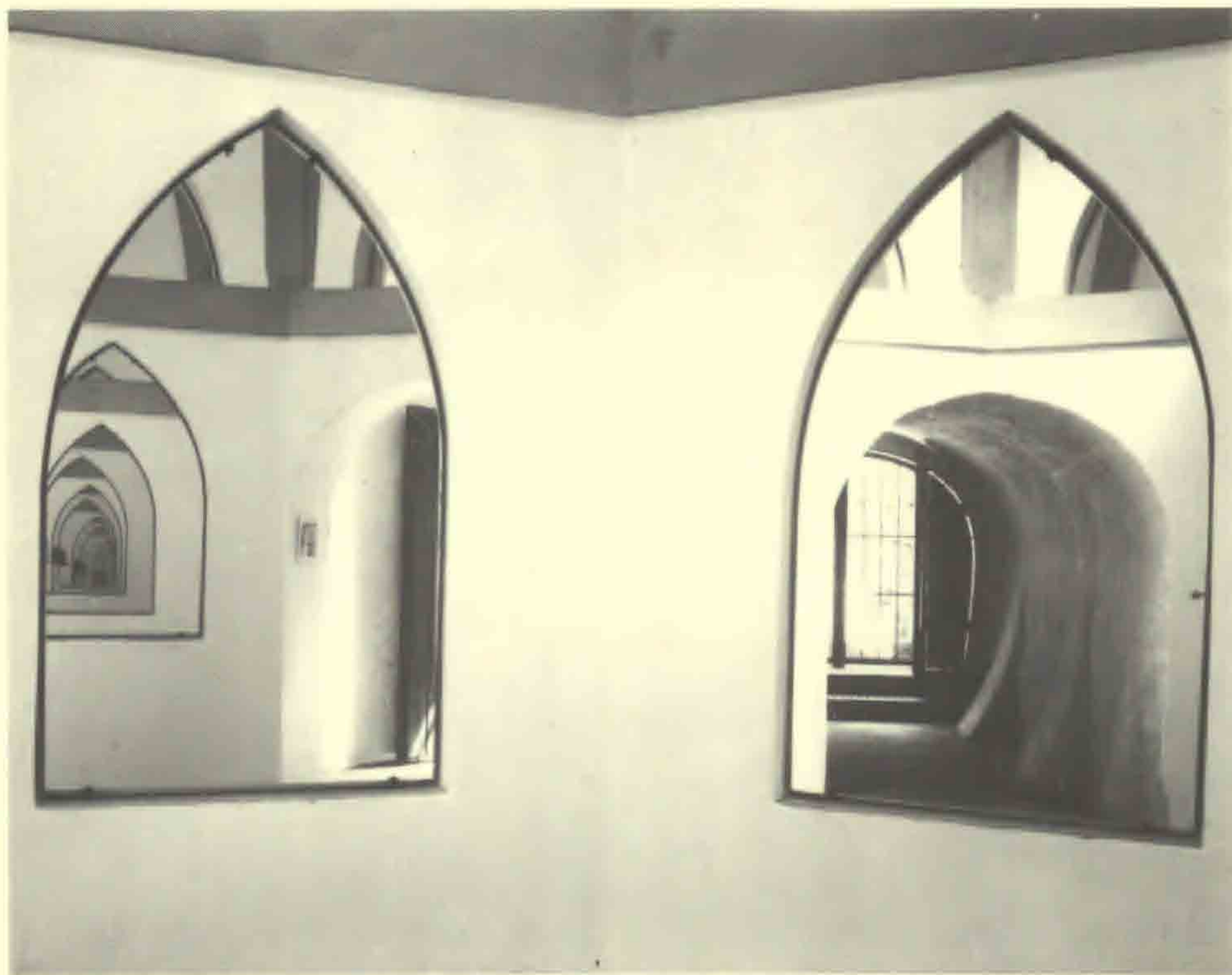

Spejlgrotten, plan og snit efter opmåling april 1962.

Over det er en ottedelt hvælving med lysåbning foroven, 5 m over det teglbelagte gulv. Grottens side imod øst er udbygget med et mindre rum, en karnap, $2,30 \times 2,90$ m, der ved en dør åbner sig ud til den oprindelige sti, som lå her langs med skrænten. Det er sandsynligt, at denne indgang var grottens oprindelige. De 5 frie pudsede vægge var forsynet med spidsbuede nicher, hvori var indsat spejle, $1,40 \times 0,85$ m.

Man kan spekulere over hvad Axel Bundsen eller bygherren har tænkt sig med disse spejle. Var deres formål at indfange spejlbilleder af udsigten over Flensborg og gaden Holm, eller skulle spejlene blot virke ved deres spejleffekt inde i grotten?

Nichen overfor omtalte indgangskarnap er dybere end de andre, og det får dr. Ellen Redlefsen fra Flensborg bymuseum til at formode, at den har været tænkt som plads for figuren af en natur-nymfe! Men det kan også have været til et vinskab, som Kong Frederik VII havde det i sin havegrotte ved Skodsborg.

Spejlgrottens indre. Fotograferet efter istandsættelsen 1965 (Flensborg Bymuseum) med indsættelse af nye spidsbuede spejle, der dog hurtigt blev udsat for hærværk.

Hvorfra har Andreas Christiansen fået ideen fra til denne Spejlgrotte? Under højrenæssancen blev det moderne spejl opfundet, og det var nærliggende at anbringe sådanne i grotter for at gengive det omliggende landskabs flod- eller søbilleder heri i forbindelse med statuer af naturnymfer. Den tyske kejser Rudolf II havde således en spejlgrotte i sin park ved Belvedere nær Hradschin i Prag.

I England blev der i 1700-tallet skrevet en del om spejlgrotter, som hørende med til »inventaret« i en engelsk park. Mest kendt blev digteren Alexander Pope's berømte grotte under hans villa Marble Hill House i Twickenham ved Themsen. Et spejl i loftet gengav her skibstrafikken på floden, som digteren kunne følge, selv om han sad med ryggen til. – Denne berømte spejlgrotte kunne have været kendt i Flensborg.

Men dr. Ellen Redlefsen har sikkert ret, når hun foreslår, at inspirationen til Christiansens spejlgrotte kom fra det lille fyrstedømme Anhalt-Dessau i Preussen.

I årene 1771-90 anlagde Fyrst Leopold Friedrich Franz ved sit lystslot Wörlitz Tysklands første park i den nye frie engelske stil. Den lå ved en bue af floden Elben og var smykket med ca. 30 bygningsværker i form af have-templer, grotter, bondehuse osv. De fleste i ny-gotisk stil. Under et venus-tempel skulle indrettes en spejlgrotte, som gengav de oversvømmede enge omkring det. En anden grotte kaldet »Stein« og viet til Vulcan, lå på en lille ø i floden. Her var vitterlig 2 spejle anbragt for at gengive vandet udenfor. En samtidig skildring fra 1788 af den engelske park ved Wörlitz har sikkert været kendt i Flensborg.⁴

Den gotiske kørestald, søndre gavl. A. Ø.-L. fot. 1988.

Også på anden måde har fyrstendømmet Anhalt-Dessau virket inspirerende i handelsbyen Flensborg: Det var fyrstens mening at omskabe hele sit landområde til én engelsk landskabspark, og dyrke de mellemliggende marker efter engelske landbrugsmetoder.

Andreas Christiansen byggede ikke selv sommerbolig i parken til sig og sin familie, men overtog Stuhrs statelige landhus på hjørnet af Møllegade og Stuhrs Allé til formålet.

I de næste år blev her opført forskellige bygninger i den nyhervervede park. Det drejede sig om en stor økonomibygning med høje vinduer, et rumligt hus med tagrytter til stalde og vogne og et lille keglehus med tilhørende bane. De var alle i den ny-gotiske stil efter engelsk forbillede, som nu helt syntes at være købmandens foretrukne byggemåde. De to sidstnævnte smukke huse findes stadig og vedligeholdes pænt. Endvidere lå havens drivhuse her med gartnerbolig, og endelig et fuglehus med voliere til papegøjer, påfugle og andre eksotiske fugle.

I den sydlige ende af parken ved Frisiske Vej blev indrettet ridehus og ridebaner, så familien og gæster her kunne dyrke den ædle ridekunst.

Den gotiske kørestalds nordre gavl. A. Ø.-L. fot. 1988.

Det gotiske keglehus.

Mumiegrav

Den tidligere nævnte kildegrotte fik vandet afbrudt og blev omdannet til en ægyptisk grav med stenmumie. Man kan spørge sig selv, hvilke motiver den ellers så nøgterne købmand havde til dette arrangement.

Fraset denne »grav« så havde Christiansens engelske park ikke de sædvanlige kinesiske lysthuse, ruiner, eneboerhytter, eremitgrave, og hvad man ellers havde i romantiske haver på den tid. Alle småbygninger i hans anlæg havde nyttige formål og svarede til ejerens realitetssans. Han var jo en mand med benene solidt på jorden.

Den nye kirkegård, som forbandt de to dele af parken, bragte nok sentimentale stemninger ind i anlægget, men der var her tale om en ægte gravplads, som opfyldte et praktisk behov.

Den store park, som dækkede et areal på mere end 30 ha, blev gæstfrit og liberalt åbnet for alle i Flensborg, og derfor blev den stillet under politiets opsigts og beskyttelse.

Kong Christian VIII med følge besøgte flere gange Christiansens store park og overnattede i hans bypalæ eller sommerbolig, når han passerede Flensborg på vej sydpå.

Andreas Christiansens store interesse for havekunst smittede af på hans sønner og mange svigersønner, hvoraf flere anlagde engelske parker ved deres ejendomme.

For at praktisere sin store interesse for datidens moderne landbrug købte Andreas Christiansen i 1826 af kammerherre de Neergaard Holstens største adelige gods Lehmkuhlen ved Preetz. Her var en traditionel herregårdspark med springvand og en stor køkkenhave.

Her døde han 1831 51 år gammel.

Hans enke, Rachel Jeanette (af tysk-fransk familie) førte det store købmandshus videre for en mindreårig søn. Hun holdt stor selskabelighed i sine ejendomme og havde tit besøg af Kong Frederik VII, som med følge boede i bypalæet eller om sommeren i Stuhrs smukke landejendom.

Under krigene havde de danske generaler og andre officerer frit ophold i familiens ejendomme i Flensborg. Navnlig general de Meza stod familien nær. Købmandshusets rummelige pakhuse blev under store omkostninger indrettet til lazaretter for de sårede soldater.⁵ Også på anden storslået måde ydede Tante Agent, som hun kaldtes af familien, økonomisk støtte til den danske krigsførelse.

»Mumiegrav« ved Stuhrs Mølle; en »stenmumie« ses.

I løbet af 1850-erne blev det store flensborgske handelshus af flere grunde opløst. Efter 1864 flyttede de fleste af familiens medlemmer til Danmark (København), og deres mange ejendomme gik over på andre hænder, bl.a. til borgmester Funk.

Men dele af parken findes stadig. Den østlige del er dog stærkt reduceret af nyere byggeri. Her ligger 2 skoler, Flensborg Bymuseum (1908), en retsbygning, en bank og mange private ejendomme.

Den vestlige del (Stuhrs) er mere uberørt. Der er bygget to nyere villaer i kanterne af parken, og en tennisbane og legeplads er anlagt. De bugtede grusstier er forsvundet, men ellers ligger den store park der som før, og er stadig åben for haveinteresserede.

Kgl. Agent Andreas Christiansen jun. har i Flensborg næppe anlagt sin store og eventyrlige engelske park med de mange smukke og særprægede bygninger, ikke mindst den enestående spejlgrotte, for at blive glemt af eftertiden. I byen selv vil han selvfølgelig altid huskes af de ægte flensborgere, men i Danmark idag er haven, en af sin tids største borgerlige parkanlæg, praktisk taget glemt. Dog undtagen af historikere og den efterlevende familiekeres.

Anvendt litteratur:

Jørgen Erik Nielsen: Den engelske litteraturs dyrkere i Holsten omkring 1820. Et formidlende led mellem England og Danmark. Studier fra Sprog- og Oldtidsforskningen – 1966.

Dr. Ellen Redlefsen: Die Kunsttätigkeit der Flensburger Kaufleute Andreas Christiansen sen. und jun. und die Spiegelgrotte. Nordelbingen – Jahrgang 1964, bd. 33 – s. 13-44.

Dansk Biografisk Leksikon.

Flensburger Nachrichten 6.-2. – 1914: Das frühere Handlungshaus Andreas Christiansen in Flensburg.

Christian Elling: Den romantiske have. 1942.

A. C. Holdt: Flensburg früher und jetzt. Historisch-topographische Bilder aus Vorzeit und Gegenwart. Flensburg – 1884.

Grænsforeningen og Historisk Samfund for Sønderjylland: Flensborg Bys historie, bd. 2 – s. 176.

Der Nordschleswiger: Die alte »Spiegelgrotte« im Kerzenschimmer. Ein »Trouvaille auf Museumsgrund«. 18.-6. – 1965.

Flensborg Avis: Spejlgrottens indvielse i kærternes tegn. 16.-6. 1965.

Noter

1 Tipoldebarn af havens skaber Andreas Christiansen jun.

2 Niedersächsisches Land- und Gartenbuch – 1772..

3 F.eks. købmand Görrissens gravmæle med en ægyptisk sphinx.

4 Alfred Rode: Beschreibung des Fürstlichen Anhalt-Dessauischen Landhauses und Englischen Gartens zu Wörlitz – 1788 og 1814.

5 Se Johanne Schjørrings lille bog: Slesvigske Kvinder i 1848-1864. 1895.

En tak til dr. Hans-Friedrich Schütt ved Flensborgs Stadsarkiv for mange værdifulde oplysninger om Christiansens Have i Flensborg.

Lerchenborgs barokhave

En herregårdshave, dens historie og bevaring

Lerchenborg baroque garden, A manor garden, its history and keeping

Af Kirsten Lund-Andersen¹

Parks, ornamental gardens, design, vegetable gardens, baroque garden, greenhouses, garden frames, history, hedges, windbreaks, manor, Denmark

Før Lerchenborg

På Valdemar Sejrs tid virkede 2 kvinder af Hvideslægten på deres ejendomme omkring Hærvigen (middelalderens navn for Hovet, en del af det inderste af Kalundborg fjord).

Ingeborg, Esbern Snares datter, styrede borgen og godset, og Ingerd, datter af Jacob Sunesøn, oprettede 1239 et kloster tæt ved Esberns gård.

Ingerds stiftelse, Gråbrødreklostret, fik i 1279 indviet en kirke, som var i virksomhed i næsten 300 år. Men allerede i 1262 måtte Esberns slægt forlade sin borg.

Fru Ingeborgs søn, Anders Pedersøn tog parti for den sønderjyske hertug imod kong Erik Glipping, og borgen blev med alt sit tilliggende inddraget under kronen.

Kalundborg slot var i ca. 400 år et af den danske kronens hovedslotte.

Under svenskekrigen sank slottet i grus, og efter regeringsforandringen i 1660 måtte Frederik den III udlægge alt kronens gods i Ars- og Skippinge herreder til en af hans store kreditorer, hollænderen Gabriel Marselis den Yngre.

To af hans sønner, Jan og Frans, delte det store gods, og Frans, som overtog det krigshærgede gods, solgte det i 1702 til Lensgreven på Tranekær C. Ahlefeldt.

Lensgreven nedlagde bondebyen Østrup i Årby Sogn og oprettede herregården Østrupgård – og det var denne gård, general Christian Lerche valgte som sin residensgård, da han i 1742 underskrev skødet på Kalundborg Ladegård med tilliggende gods.

Her på halvøen Asnæs syd for Kalundborg kunne generalen nu opføre sit livsværk – LERCHENBORG –. I perioden 1743-53 opførtes det nuværende Lerchenborg, et af vore mest konsekvent gennemførte barokanlæg omfattende slot, avlsbygninger og haveanlæg.

Havens tilblivelse

De oprindelige planer til bygningerne og haven findes ikke mere. Hvem der egentlig har forestået planen til det helstøbte bygnings- og haveanlæg opbygget i symmetriens og baroktidens ånd, vides ikke med bestemthed.

Vi har dog lov at formode at bygherren General Chr. Lerche selv har forestået planer og opførelse ved hjælp fra datidens førende arkitekter Thurah, Eigtved og Haüsser som var officerer ligesom Chr. Lerche og dermed uundgåelige bekendte. I hvert fald har Eigtved i 1745 tegnet og udført en iskælderhøj, beliggende nord for haven.

Også havearkitekten var officer og et bekendtskab fra militæret. Vi ved, at det var den belgiskfødte ingeniørofficer Jean Baptiste Descarrieres de Longueville, der var ansat som adjudant hos hofbygmesteren ved slotsbyggeriet i København.

Den plan hvorefter der arbejdedes, og som Longueville udtrykkeligt kalder »sin egen«, er ikke mere til. Derimod ved vi efter et par breve, skrevet

Lerchenborg set fra Parken.

på fransk og dateret Østrupgård (Lerchenborg) den 10. og 17. oktober 1747, at haven er anlagt og tilplantet i dette og det følgende år, og da det kan være interessant at se, hvordan en havearkitekt for ca. 240 år siden optrådte og virkede, skal der i det følgende gengives nogle uddrag af brevene:

Som svar på en forespørgsel fra ejeren, general Lerche, om tilplantningen af haven, skriver Longueville således: »Jeg skal begynde med Ælm; ganske vist løber dens Rødder gennem Gangene ved Jordens Overflade, men først naar den er 15-20 Aar, og inden da er det let at standse dens Fremtrængen ved lange Grøfter, som man lægger langs ad Trærækkerne; derved kan man overskære de skadelige Rødder, . . . Den eneste Grund, hvorfor jeg er saa tilbøjelig til at vælge dette Træ, er den, at det vokser hurtigt, og har en smuk grøn Farve, og næst efter Avnbøg er det bedst til at indramme et dekorativt Anlæg. Dog underkaster jeg mig D. E. s Mening ved at foretrække Lind for Ælm og at lave Buegangene, Løvhytterne og det hele dekorative Anlæg (et toute la décoration) af Lind«. Hækkene til indfatning af partierne i den østlige del af haven var dog af elm. Lind var modeplante i datidens fornemme haver, og efter nutidens opfattelse mere egnet til formålet.

»Med Hensyn til Udgiften ved Vedligeholdelsen tør jeg forsikre D. E., at efter min Plan vil den kun komme til at beløbe sig til Halvdelen af, hvad den gamle Plan vilde have kostet. . . jeg regner, at Buerne, Lysthusene og Løvgangene, naar de en Gang er færdige, ikke vilde komme til at koste 15-20 Daler aarlig; men til at beskære og opbinde Træerne vil Gartneren behøve en god Hjælper, og til Renholdelsen vil der behøves – efter Aarstiderne – fra 6-12 Mand«.

Om læbæltet skriver han: . . . »Jeg gør Regning paa at anbringe 5 Rækker Træer, og jeg vover at forsikre om, at det ikke kan være mindre for at modstaa Vinden. . . Naar jeg forlanger unge Elletræer til den 5te Række, saa er det, fordi de skal give Læbæltet Styrke, og fordi de skal hindre de andre Træer i at vælte og bøje sig for Vindens Magt. Mens de er unge, holder man dem lige ved Hjælp af en Tværlægte, der med Vidier er knyttet til Stænger, der staar med en Afstand af 5 Alen. Saadan har jeg set det indrettet i Holland, hvor man ser Træbælter på 15-20 Alens Højde og med Træerne anbragte saa tæt ved hverandre, at et Dyr ikke kan slippe imellem«.

Til læplantningen blev der brugt: 150 elm med 4½ al. stamme, 80 lind, 240 ahorn, 240 ask og 1600 el. Til alleer udenfor haven og til anden beplantning: 500 ask og lind samt til iskældereren 100 elm og 1200 tjørn, hækken her har dog været af navr. Med hensyn til spørgsmålet om, hvorfra alle disse træer er kommet får man et godt indblik i planteskoleforholdene på den tid, og hvor vanskeligt det var at levere så store bestillinger. En handelsgartner i Lübeck har således leveret:

300 storbl. hollandsk lind	125 rdl. 0 mark
70 elm	23 - 2 -
1200 tjørn	10 - 0 -
2 morbær	2 - 0 -
Emballage	7 - 1 -
Kørsel og told	2 - 3 -
	<hr/>
	170 rdl. 0 mark

Fra voldmester Preuss i København er der kommet 300 ahorn, og Andreas Berntsen, som efter den tid havde et stort handelsgartneri med planteskole og frøhandel nær Blågård ved København, leverede:

24 lind	14 rdl. 0 mark
210 lind, unge	26 - 0 -
4 berberis	0 - 5 -
30 kvæder	10 - 0 -
80 lamb. nødder	20 - 0 -
210 ask	16 - 0 -
80 lind	46 - 0 -
	<hr/>
	132 rdl. 5 mark

Ialt skulle der, i henhold til ovennævnte fortegnelse bruges 5040 planter til haven foruden frugttræer.

Der har også været rettet en forespørgsel til gartneren ved Amalienborg, F. Bruhn, (blev 1749 gartner ved Rosenborg slotshave) om at skaffe planter; han svarer således: »Jeg vilde ønske, at jeg kunde tiene hans Excellence, med de forlangte Ypern (= Elm). Mend jeg eyer sandt for gud ikke een Eneste. Mend er ellers noget til hans Excellences tjeneste, saa haver de kons at befale, jeg forbliver med ald æstim Min herres üdmygste tiener«.

Amalienborg, 22de April 1748.

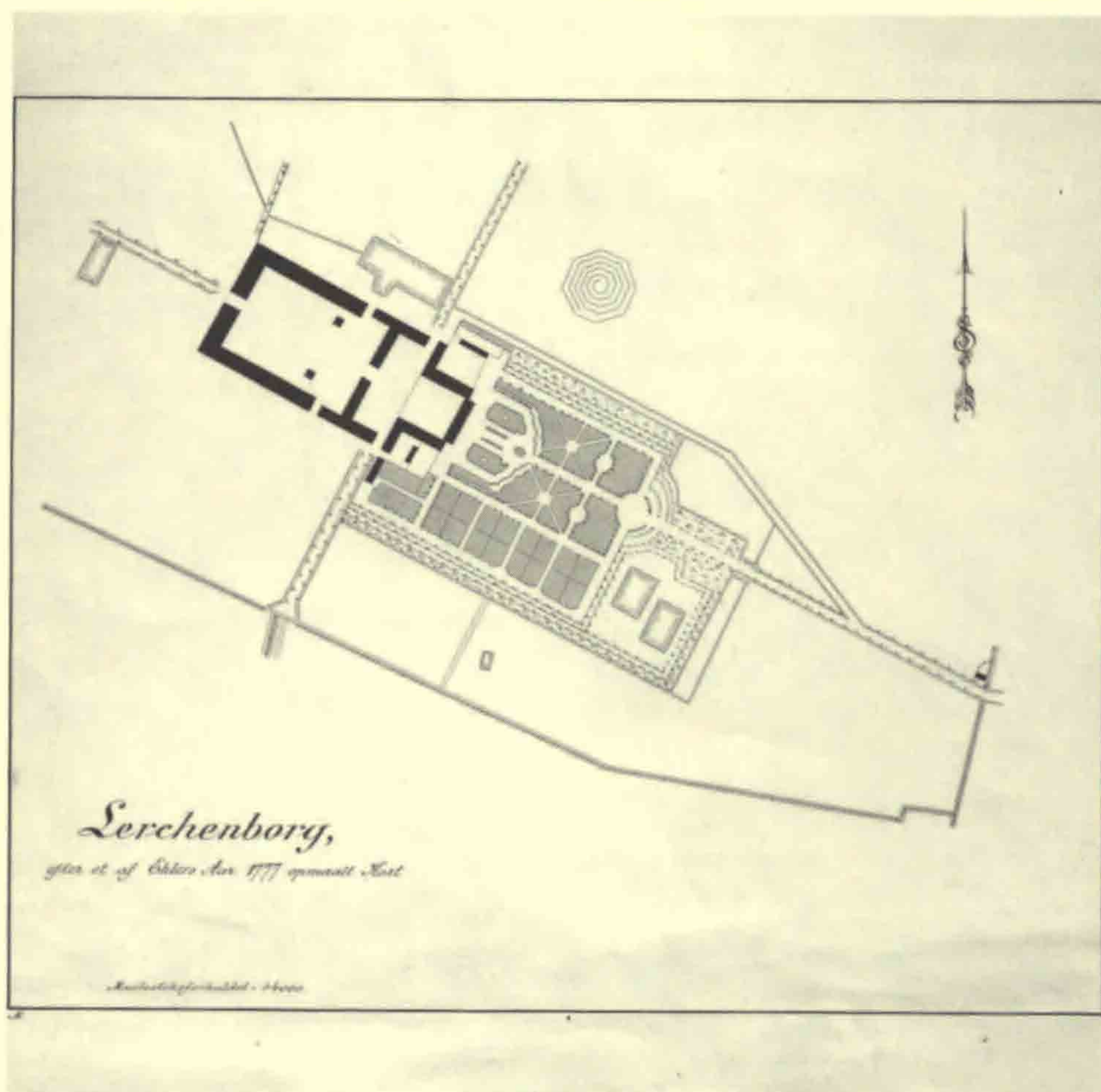
F. Bruhn

Ligeledes er der forespurgt hos Vothmann i Sønderborg om lind, elm og tjørn; han meddeler, at han kun har 100 lind af den ønskede højde og ingen elm eller tjørn. Endvidere hos gartneren ved Charlottenborg, Henrich Gerchen, der har bestilt en del af de fra Lübeck modtagne træer. Fra Svenstrup er der kommet en del røn, og fra Birkendegaard popler til læbæltet. Planterne fra Lübeck blev hentet af en skipper fra Kalundborg; dem fra København af en Dragørskipper.

Pontoppidan beretter 1764 i Danske Atlas: »Al den store og kostbare haves herlighed er ikke mindre end husets. På buegange, terrasser, fontæ-

ner, statuer, drivhuse og alt hvad som natur og kunst her har kunnet forene ved store bekostninger, er intet sparet. «

For at studere Longuevilles kunstværk i dets første, urørte og helstøbte skikkelse er det dog et stort gode, at der foreligger en opmåling af landinspektør Ehlers fra år 1777. Store forandringer er næppe sket i de 30 år, der var gået siden anlæggelsen, og denne plan belærer os om, hvordan haven dengang stod og om havens arkitektoniske struktur, som Longueville havde tænkt sig den.

Tegning af Tom Petersen i Illustreret Tidende årgang 1899-1900, nr. 48.

Barokhavens idealplan

Tidens haveideal var »den franske have«.

I 1700-tallet var en af de væsentligste kilder til oplysning om »den franske have« værket af den franske havearkitekt A. J. D. d'Argenville med titlen »La Théorie et la Pratique du Jardinage«, der udkom som bog i Frankrig første gang i 1709.

Den indeholder udførlige kobberstik af generelle og ideale haveplaner, omhyggelige signaturforklaringer og forskrifter til de for barokhaver uundværlige elementer: Alleer, løvgange, bosquetter og parterrer.

Idealhaven skulle ifølge forskrifterne være rigt varieret og rumme megen afveksling – tomme rum sættes mod massiver – plane flader mod relieffer. Først og fremmest skulle der gerne være udsigt, og denne udsigt kunne især i plane haver indrammes af en allé, ad hvilken både fod og blik kunne vandre. Sammenhængen mellem hovedbygning og have skulle gerne understreges af et fast aksesystem.

Havens hoveddisposition

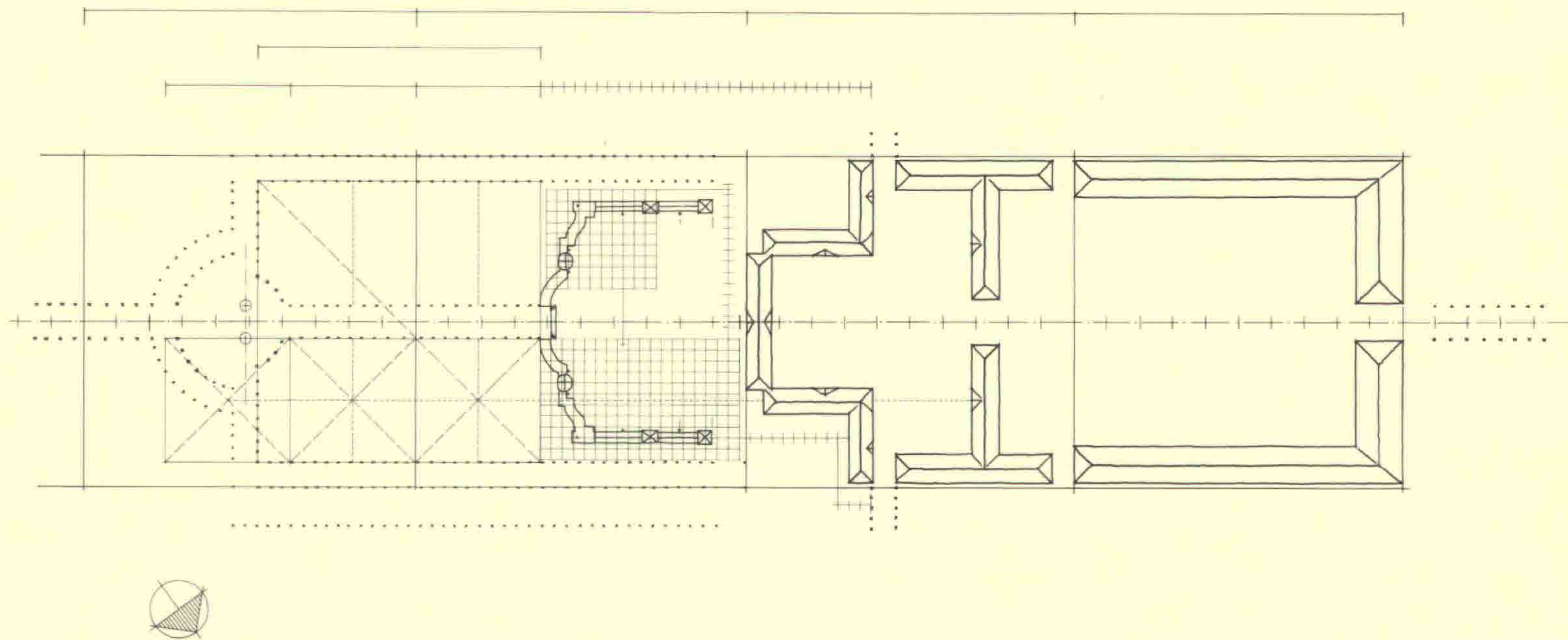
Alle disse idealer er til fulde opnået i Lerchenborgs barokhave. Sammenhængen imellem de symmetriske og storstilede bygninger, lade, stald, hovedbygning og haveanlæg er på næsten $\frac{3}{4}$ km, bundet sammen til en helhed med hovedalleer og tværalleer, som strækker sig langt ud i landskabet mod øst, vest og nord, langt ud over havens grænser.

Anlæggets proportionering har fristet til flere analyser. Wilhelm Lorenzen fastslår i Dansk Herregårdsarkitektur fra Baroktiden, at haveanlægget er komponeret over rektangler med klare, simple måleforhold. Arkitekt J. Chr. Varming har foretaget en ekskurs i Lerchenborgs planimetri og viser at bygningsanlægget kan være bygget over rektangler, hvis sider forholder sig som 2 til 3.

Ved at gennemføre en ny analyse af *dimensionering og sammenhæng i hovedanlægget, bygningerne og den symmetriske have* får vi beviser for hele anlæggets konsekvente og målfaste proportionering, endog målafsetsningen i marken er blevet udført med den største præcision.

Dimensionering af hovedanlægget, bygningerne og den symmetriske have

Ved måling af afstanden mellem de to fjerneste rækker træer i sidealleerne fås et tal, der med god tilnærmelse kan angives til 210 alen, et tal der også indgår som hovedmål i Jens Chr. Varmings undersøgelse af bygningsdimensioneringen. J. Chr. V. angiver bygningsanlæggets længde til 2×210 alen = 420 alen og bredden til 204 alen. Fordeles de 6 alen med 3 alen på hver side af bygningen, fås plantningslinierne for de yderste rækker allétræer, og det er rimeligt at antage, at alleerne ved tværaksen over slotsgården har haft fodpunkter på disse linier.

Inddeles hovedaksen i moduler på 21 alen og vælges nulpunktet ved avlsgårdens vestfacade fås følgende punkter:

Modullinie 0.	Avlsgården, vestfacade.
Modullinie 10.	Avlsgården, østgavle.
Modullinie 19.	Trappe ved hovedbygning, gårdside.
Modullinie 20.	Hovedbygningens havefacade.
Modullinie 21.	Buehækkens start.
Modullinie 22.	Første par statuer i buehæk.
Modullinie 30.	Midtlinie i buskethavens modulsystem.
Modullinie 38.	Runddelens afslutning ved hovedallé.

Dimensionering af de indre haverum

Parterrehave og buehæk.

Ved opmåling af statuernes placering i buehækken kan det med god tilnærmelse godtgøres, at haverummet nær hovedbygningen er opbygget i et 7 alens modulsystem.

Vælges havetrappens forkant som nulpunkt fås følgende resultat:

Modullinie 0.	Havetrappens forkant.
Modullinie 3.	Midten af porten i buehækkens endetårn.
Modullinie 8.	Midten af porten i buehækkens midtertårn.
Modullinie 10,5.	Statue.
Modullinie 13.	Knæpunkt buehæk. Slut på de overdækkede sidegange.
Modullinie 14.	Begyndelse af buehækkens tværbue.
Modullinie 15.	Knæpunkt buehæk.
Modullinie 17.	Slut, parterrehave.
Modullinie 18.	Slut buehæk. Begyndelse af modulsystem, buskethave.
Modullinie ÷ 3.	Gårdfacade af hovedbygning.
Modullinie ÷ 10.	Havefacader af sidefløje.
Modullinie ÷ 12.	Østside af tværalleé ved slotsgård.
Modullinie A.	Græskant.
Modullinie C.	Midte langsideside af buehæk, statue.
Modullinie D.	Knæpunkt buehæk.
Modullinie F.	Knæpunkt buehæk.
Modullinie G.	Statue.
Modullinie H.	Midte åbning af ovalt tårn.
Modullinie I.	Statue.
Modullinie L.	Afgrænsning mod midterakse.

Buskethave og runddel

Rummet mellem den vestlige træække i tværalleen og den østlige side af buehækken danner et kvadrat på 179 alen \times 179 alen. Diagonalerne i dette kvadrat har sammenfald med diagonaler i de østlige af 2 gange 3 kvadrater på 79 alen \times 79 alen, der er grupperet symmetrisk om hovedaksen. Disse kvadrater giver hoveddimensionerne for buskethave og runddel. Tegnes en linie gennem skæringspunkterne for disse kvadraters diagonaler på langs af haven, findes midten på hovedbygningens vestgavl. Tegnes linier gennem skæringspunkterne på tværs fås en opdeling, der passer godt med de gamle tværakser i buskethaven. Runddelen er dannet af halvelipser med centre i skæringspunkterne mellem tværalleens midterlinie og alleerne i hovedaksen.

Konklusion

De ovenstående resultater kan med rimelig sikkerhed fortolkes på følgende måde:

1. Det samlede anlæg har været dimensioneret over et kvadratisk grundmodul på 210 alen \times 210 alen. Grundenheden har været 21 alen, og denne grundenhed brugt i hovedaksen fastslår væsentlige punkter overalt i anlægget. Nulpunktet for dette system kan fastsættes enten som avlsgårdens vestfacade eller hovedbygningens østfacade.
2. At hele hovedbygningen og buehækken ligger i et modulsystem på 7 alen \times 7 alen, en langt finere opdeling end hovedsystemet, hvilket er at forvente på grund af områdets centrale karakter.
Nulpunktet for dette system er sat ved forkant havetrappe.
3. Buskethaven og runddelen er dimensioneret efter et sammensat system, hvor buskethavens hovedrum dannes af et kvadrat på 179 alen \times 179 alen. Buskethavens underopdelingsmodul på 79 alen \times 79 alen giver direkte midten af den vestlige allé i runddelen, og ved flugter gennem diagonalernes skæringspunkter fås væsentlige linier i bygninger og have.

Diskussion

De beskrevne dimensioneringsprincipper er tilfredsstillende, for så vidt som de gør rede for proportioneringen af det samlede anlæg. Det skal dog bemærkes, at 7 alen systemet ikke kan bringes i harmoni med 21 alen systemet, og at det er utilfredsstillende, at den centrale del af anlægget ikke passer præcis i systemets hovedopdeling. Fejlen er dog lille, ca. 2,3 alen, og skyldes rimeligvis, at hovedbygningen er opført med et ældre hus som kerne, og at dette ikke har kunnet tilpasses de øvrige mål.

Alleerne

Fra hovedbygningen udgår 3 lindealleer, hvoraf den nordlige er dobbelt. De 2 sidealleer er ca. 200 m lange og for enden forbundet med en tværallé, der skærer hovedalleen i en runddel. Hovedalleen fortsætter mod øst, så langt øjet rækker.

d'Argenvilles bog giver også udførlig anvisning på alleernes proportioner: Bredden skal rette sig efter længden. Målene angives i toises (1 toise = 1,95 m). Længde 100 toises = 195 m, bredde 5-6 toises = 9,75-11,70 m, 200 toises = 390 m, 7-8 toises = 13,65-15,60 m o.s.v.

Ser vi på proportionerne i Lerchenborgs alleer, har man heller ikke her afvejet fra »lærebogen«. De to sidealleer er nøjagtig 100 toises = 195 m målt fra hovedbygningens facade, bredden er 10 m. Hovedalleen er væsentlig længere, idet den går langt ud over havens grænser, bredden er ca. 13 m. Den dobbelte allé mod nord er 15 m bred. Planteafstanden imellem træerne i alleerne er i havens oprindelige grundplan ca. 5 m, i hovedalleen efter runddelen er afstanden ca. 7 m.

Den sydøstlige del af buehækkene set fra slottet. Kgl. Hoffotograf Elfelt, 1930.

Prydhaven – parterrehaven

Denne var planlagt i umiddelbar nærhed af hovedbygningen. Ingen planter måtte blive for høje. Det hele skulle kunne ses fra hovedbygningen. Parterret bestod af 2 flader, der lå spejlvendt omkring en midtergang. Fladerne var tænkt som broderiparterter, hvor mønstrets konturer blev trukket op med smallest mulige buksbomkanter, og hvor kanterne tjente som adskillelse imellem forskelligt farvet grus.

At parterrehaven var tænkt udført efter anvisning fra d'Argenvilles bog, er der meget, der tyder på. Men i hvilken form alt blev gennemført, har vi endnu ingen detaljerede beviser for.

Havens buehække

Parterrehaven er på 3 sider omsluttet af en linde-løvgang, en såkaldt »berceau«. To buehække med imponerende dimensioner og en samlet længde på ca. 200 m, en bredde af ca. 5 m og med vægge i en højde af ca. 4,5 m. Firkantede og runde tårne findes i henholdsvis 6 og 9 m højde.

De 2 langsider og de runde og firkantede tårne er afsluttede foroven med tage. I de mod parterrehaven vendende vægge, er der udhugget åbninger i form af vinduer og døre. I otte af dem er der placeret statuer, to er opstillet i buehækkens hjørner.

Den del af løvgangene, der lå mod sydvøst, var uden overbygning. Den stod i stedet som to præcist 4,5 m høje hække, klippede i buede og svungne linier med hjørner og skarpe kanter med døråbninger i facaden mod parterrehaven. Som den øvrige del af hækkene var den helt uden åbninger på »bagsiden«. Dog een undtagelse var der: En åbning på begge sider af midteralleen, som hører til fra dengang, hvor havens bosquetter indgik som en væsentlig del af »den franske have«.

Bosquetterne

Bosquet betyder 'lille skov'. Det er felter indrammet med høj hæk eller »treillage« d.v.s. tremmeværk. Rummene kunne være mere eller mindre tætte. I hække og plantninger var der nicher til bænke, skulpturer og fontæner.

Vi ved, at på Lerchenborg var partierne imellem buehækkene og alleerne langs gangene beplantede med høje hække af elm og avnbøg i et symmetrisk stjernemønster. Herudover har der været plantet mange forskellige slags blomstrende træer og buske, og af en »specification des arbres pour l'interieur du jardin«, d.v.s. planteplan til partiet imellem de 2 alleer ses, at der hertil skulle anvendes 200 lind med 5-7 alen stammer, 200 busklind, 40 røn, 40 berberis, 30 kvæder, 80 nøddebuske, 40 »seringat« (Philadelphus), 40 snebolle og 40 syrener.

Bosquettet her skulle fremtræde som en klar kontrast til parterrehavens store åbne flader af udelukkende lavt voksende planter i sirlige mønstre og stærke farver.

Køkkenhaven

Frugt- og køkkenhaverne var nødvendige til forsyning af herregårdenes herskab og mange folk. Det var almindeligt, at de optog et forholdsvis stort areal, som oftest i nærheden af beboelsen.

På Lerchenborg var frugt- og køkkenhaven anlagt syd for haveanlægget. Øst herfor, i et noget friere formet parti, lå 2 damme. Og hele haveanlægget var omkranset af lægivende træplantninger. Køkkenhaverne var ligesom den anden del af haven anlagt i et stramt og symmetrisk mønster og med drivhuse og bænkepladser etc.

Fra de gamle brevvekslinger ved vi at der fra Lübeck blev fremskaffet: »2 Kölnske kirsebær, 2 dobb. majkirsebær, 2 hjertekirsebær, 2 muskateller, 2 sorte moreller, 4 cornevil kirsebær, 32 ferskner, 8 abrikoser, 6 morbær, 4 berberis og 4 bon chrétien (pære). Til opbinding af træerne rekvireredes fra Gyldensten på Fyn 1500 stk. 7-8 alens stokke, der kostede 7½ daler pr. 100 stk.«

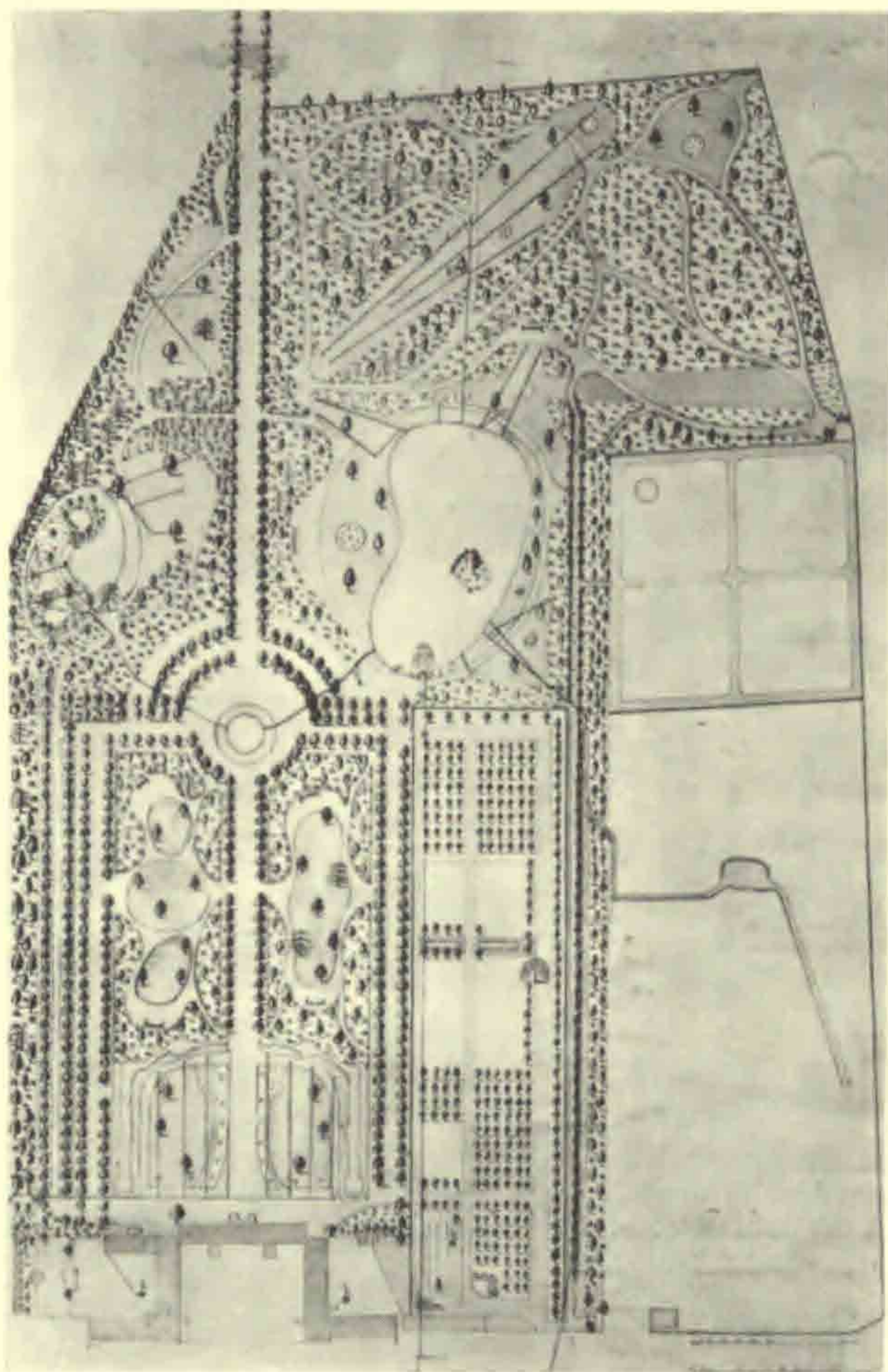
I Dansk Havetidende 1861 beskrives et besøg i Lerchenborg Have. Om køkken- og frugthaven skrives således: »Frugthaven og den ældre køkkenhave er aflukkede fra lysthaven og indtager omtrent 2,5 tdr. land, men i den sidste dyrkes kun jordbær og andre flerårige køkkenurter; til de andre sorter benyttes nu et heldigere beliggende terræn udenfor haven. På den nordlige side af den første er der en espaliermur af omtrent 2400 kvadrat alen, som er beplantet med forskellige frugttræer. Til forbedring af den økonomiske del af gartneriet i Lerchenborg Have er der i de senere år også påbegyndt forskellige arbejder, hvoraf jeg her blot vil nævne et, der fortjener særlig påagtning, da det endnu er så sjældent i vore større herregårdshaver, og dog netop på sin rette plads her, nemlig plantning af mange pyramidetræer af de bedste sorter vinterpærer efter den nyere platformplantning, som den fugtige undergrund i denne have gør så nødvendig. Til køkkenhaven hører et driveri i gødningsbænke på omtrent 40 vinduer til grøntsager, af frugter drives for tiden kun vin i potter.«

Havens forandring

Vi kan ikke være i tvivl om denne haves storhed. Dog, dens alder 240 år er ej heller gået sporeløst hen over den. De væsentligste træk – allésystemet og buehækken med statuer er stadig havens bærende elementer.

Andre dele har ikke kunnet overleve 240 års op- og nedgangstider. Al- lermindst de sidste, og haven bærer i dag tydelige spor af forandringer.

Alligevel er det en af Danmarks bedst bevarede herregårdshaver, hvilket delvis kan tilskrives ejernes sans og interesse for haven, og at den i sin tid var underlagt idealerne om »den formelle have«. Denne havetype har efter erfaringer vist sig at være langt mere modstandsdygtig overfor ødelæggelser og forandringer end den landskabelige have var det. Og allerede da Lerchenborgs have blev til, var den franske havestil (barokken) ved at blive forladt. Dette kan måske også betragtes som en af årsagerne til, at den er blevet bevaret så godt, som tilfældet er.

Projekt til havens fornyelse og udvidelse af Gartner Johan-Frederik Danckert 1855.

240 års indvirkning

Allerede en halv snes år efter at helhedsplanen blev virkeliggjort, døde ejeren, og godset skiftede hænder. Den nye ejer gik strenge økonomiske tider i møde og fik ikke de samme muligheder for at vedligeholde haven, endsiges fuldføre den, som sin forgænger.

Forfaldet var i gang. Men lad os for fuldstændighedens skyld også nævne de gartnere, der har bestyret haven i de 240 år. Ved havens tilblivelse antoges Heinrich Spath. Det var meget magtpåliggende for general Lerche, at der opstod et samarbejde imellem Longueville og Spath; han har selvfølgelig anet, at Longueville ikke havde det mindste begreb om have, jord og planter. Det gode samarbejde lykkedes.

Vi ved at Spath beundrede sin overordnede, og han billigede alt, hvad denne sagde ham, og Longueville bad til gengæld gartneren sige sin oprigtige mening om alt, hvad han anså for gavnligt for et godt resultat. Mere i baggrunden står forvalteren Salten og generalens finansielle tillidsmand A. P. Lassen, der havde med tilvejebringelsen af træer og planter at gøre. Og endelig er der arbejderne.

Sidst i 1747 klager Longueville over, at han har måttet bortsende størstedelen af dem, fordi de ikke ville bestille noget i det stormende og regnfulde efterår, »og nu har han kun 5 tilbage samt 6 nordmænd – gode arbejdere, hvoraf nogle har været flere år i Spaths tjeneste.«

Fra sidst i 1770erne kendes Hans Staal, der vistnok var der til 1802, da Johan Vichelmann tiltrådte pladsen. Omkring 1802 forsvandt parterrehaven; der kom græs med træer og blomstergrupper. Efter Vichelmanns død 1822 fulgte Johan-Frederik Danckert, og i 1830erne, da den fint dannede og meget musikalske Chr. Albrecht Lerche kom til, fik haven et opsving og gennemgik en fornyelse. Ved analyse af alleernes stammer får vi at vide, at den 1. beskæring er blevet foretaget ca. 1820-30. I 1850erne udarbejdede gartner Danckert en plan for omlægning af haven. Omlægning af bosquetterne fandt herefter sted. Svaneparken blev udvidet østpå med et betydeligt areal, og store drænarbejder forestod. Haven var nu betydeligt større og stærkt præget af den engelske havestil, »den landskabelige have«, som var tidens ideal. De lige og rette linier blev fortrængt til fordel for Danckerts plan, de buede, slyngede og naturlige. Nye synspunkter havde gjort sig gældende.

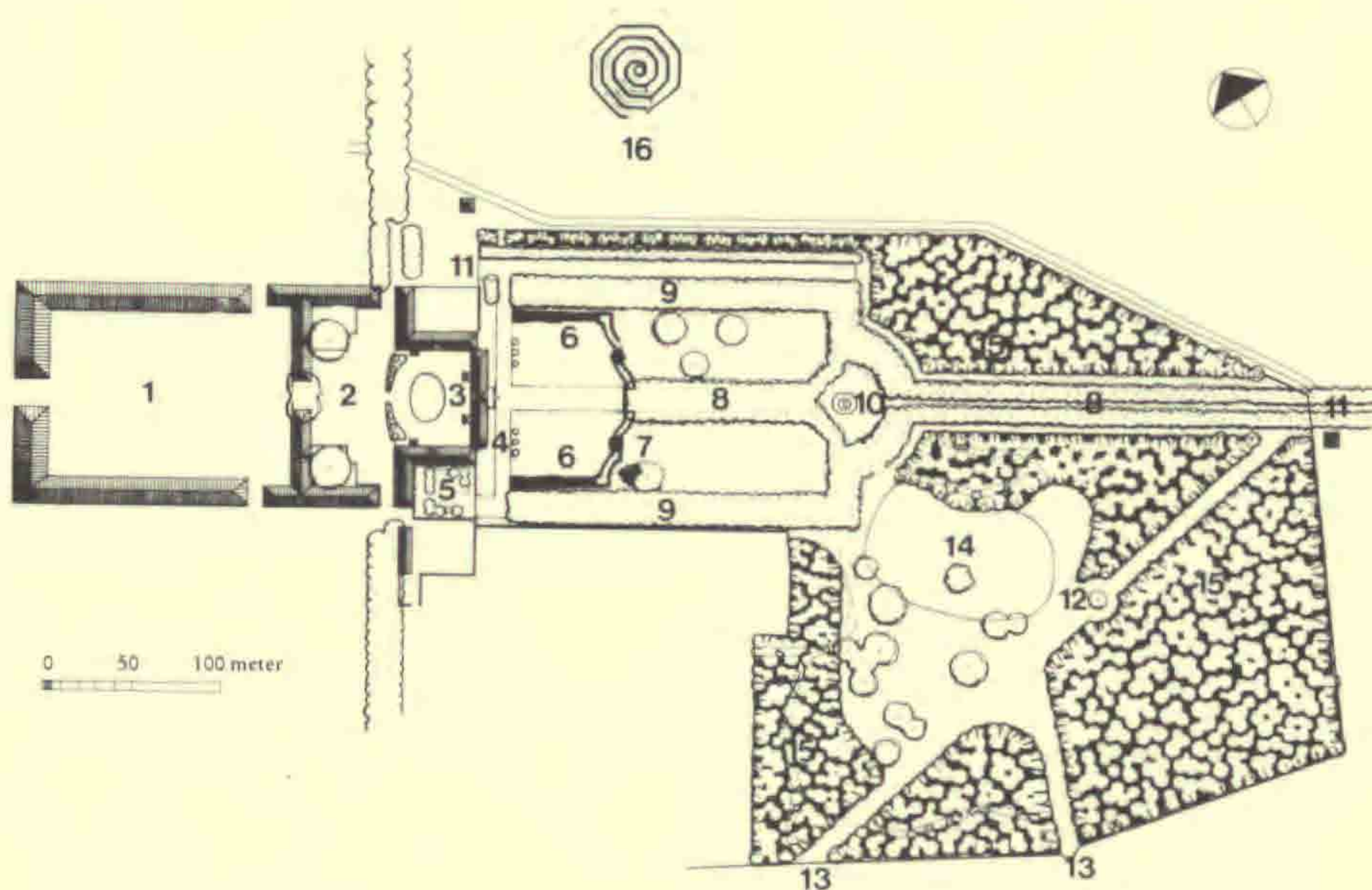
Barokhaver var gammeldags – men endnu ikke historie.

Danckert afløstes i 1852 af Peter Meisling, og under ham blev den øvrige del af det franske anlæg omlagt, og det var ham, der vovede det næsten uoprettelige – at borthugge »den ene skulder« i allésystemet. Han efterfulgtes i 1864 af Edvard Knudsen, der fratrådte i 1878. Hvorefter havebrugskandidat, senere professor ved Landbohøjskolen Carl Hansen virkede til 1880. Nu kom Chr. Pedersen til, som i 1909 blev afløst af G. Dorph-

Petersen. Fra Chr. Pedersens hånd har vi stadigvæk en del skriftlige oplysninger. Meget mere kunne sikkert findes af den, der ville give sig tid til at lede.

Det var også under Chr. Pedersens styre i 1898, at plænerne i parterret blev omlagt til rosenparterre, tegnet af Edvard Glæsel, som også udarbejdede en rekonstruktionsplan for hele haven. Ved eftersyn i hans arkiv fandtes ikke meget – kun nogle skitser til omlægning af parterret efter d'Argenvilles bog. Et mere geometrisk og enkelt mønster blev foretrukket og udført og eksisterede indtil 1948, hvor græsset igen gjorde sit indtog i parterrehaven.

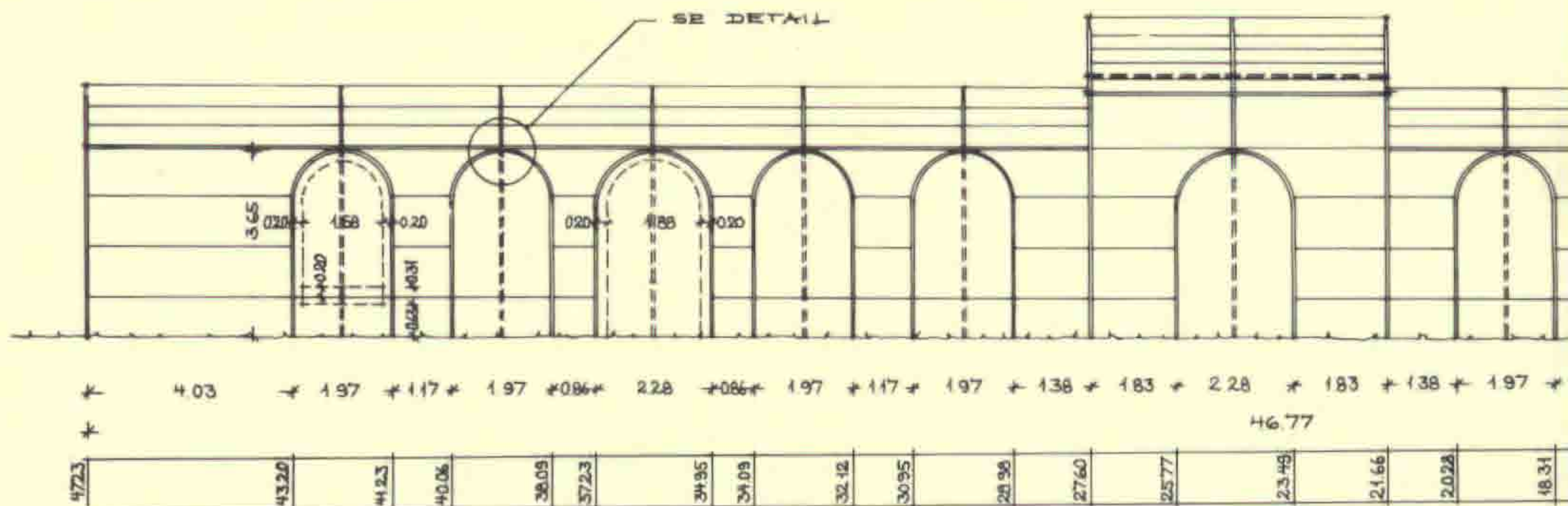
Under Glæsels indvirkning blev køkkenhaven til frugthave, 800 frugttræer plantedes. Omkring 1914 blev den yderste del af parken ændret fra skov til åbne plæner med fritstående træer på. En stor stenhøj med rig vegetation, blev ligeledes anlagt i den engelske have. Ligesom et parti stedsegrønne træer, som hidtil helt havde manglet i haven, plantedes.

Plan af Lerchenborg slot og park

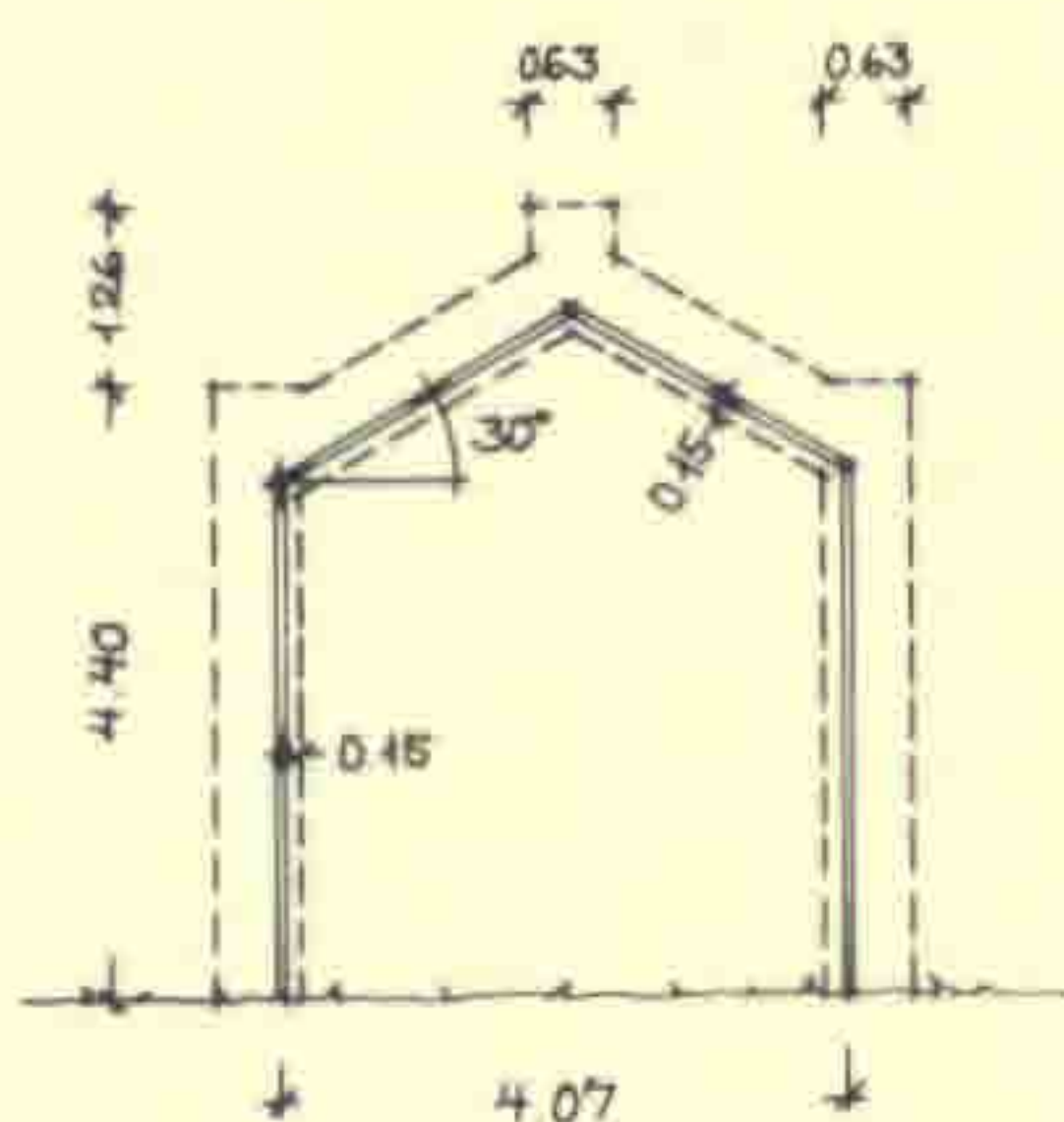
1. Avlsgård	5. Cafeteriahave	9. Sideallé	13. Udsigtspunkt
2. Avant cour	6. Buehæk	10. Våndkunst	14. Sø
3. Cour d'honneur	7. Legehus	11. Smedejernslåge	15. Skovplantning
4. Hovedbygning	8. Hovedallé	12. Mindesten	16. Sneglehøj (iskælder)

Plan af haven som den fremtræder i 1988.

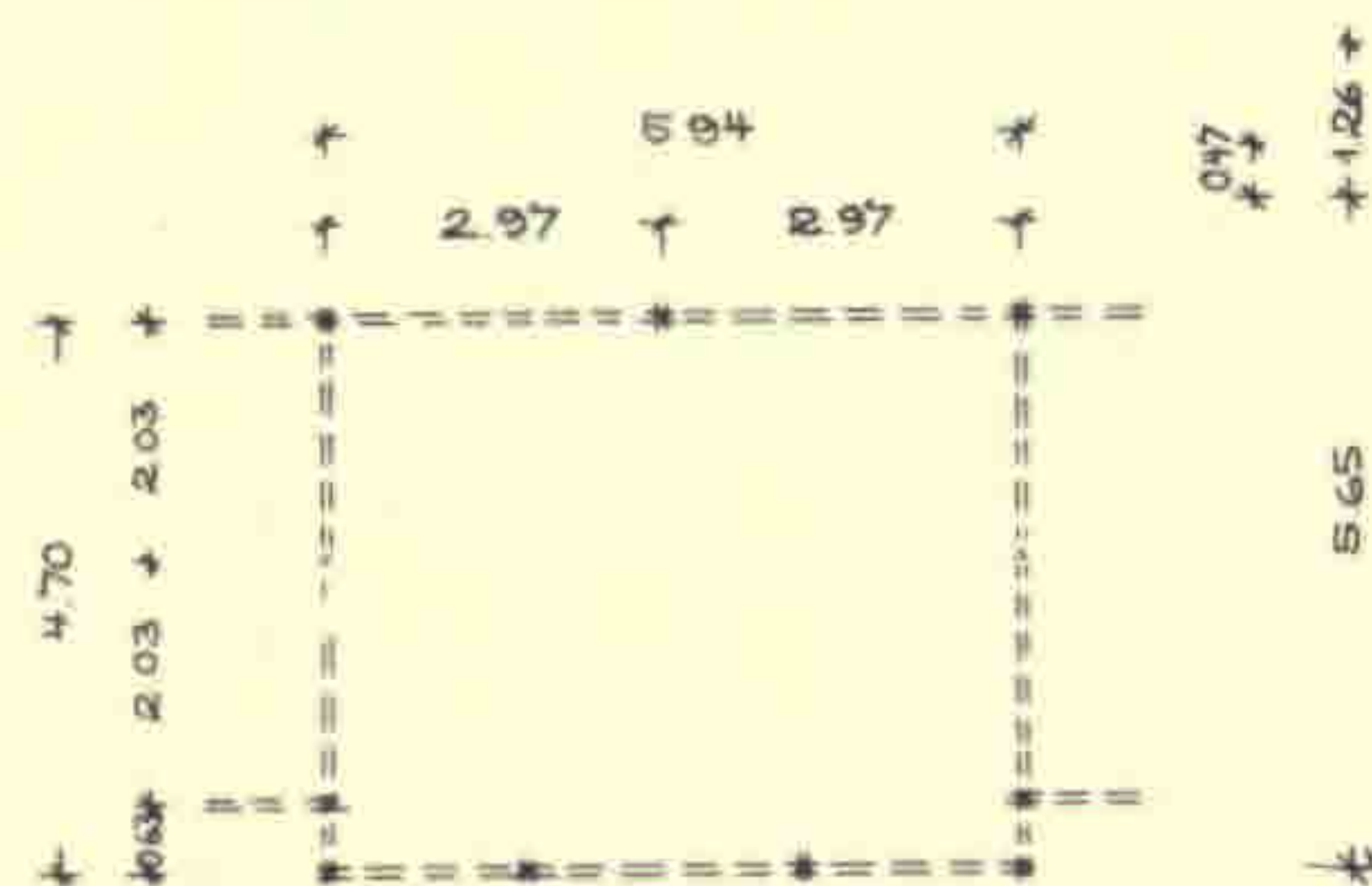

KOTE 0.55

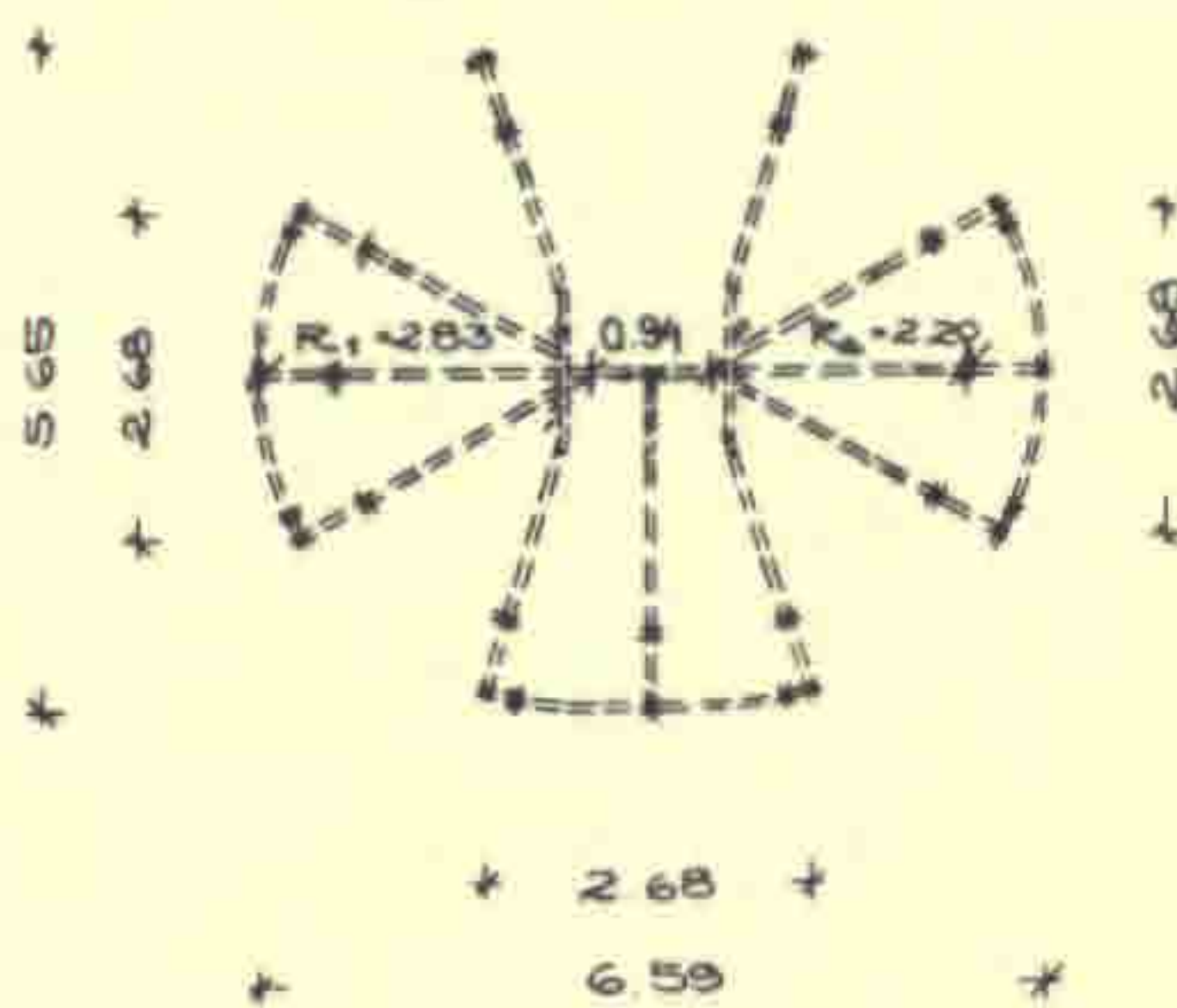
ESPALIERSTATIV, OPSTÅLT AF HØJRE LANGSIDE
MÅL 1:100

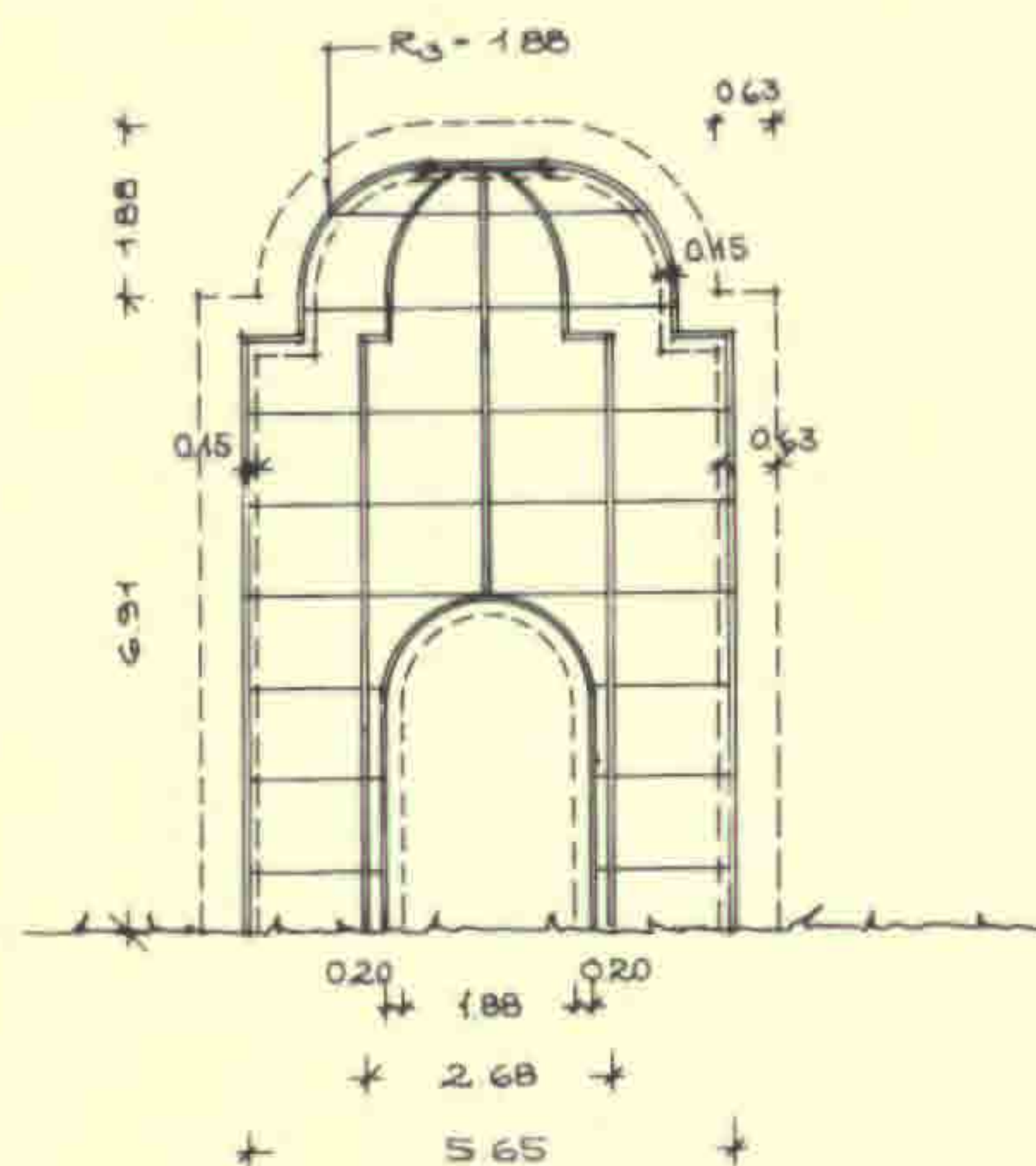
OVERDEKKET GANG, SNIT

MIDTERTÅRN, PLAN

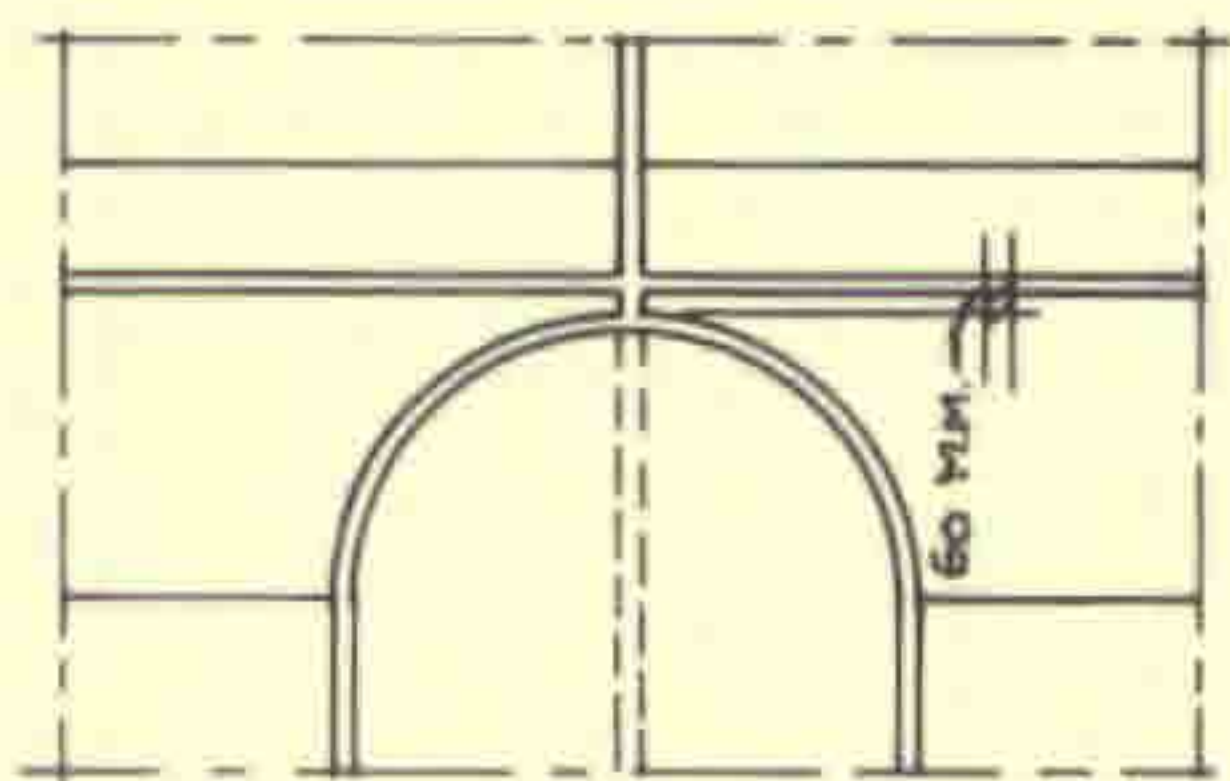
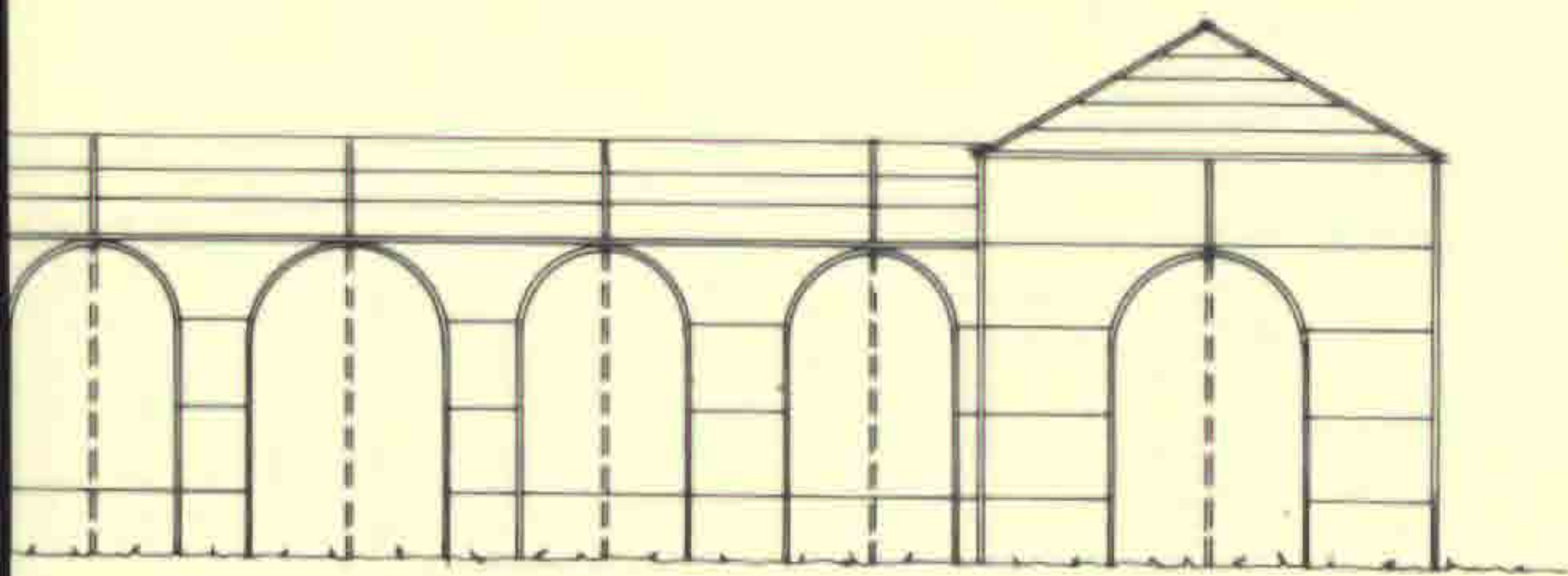

OVALT TÅRN, PLAN

OVALT TÅRN,
SET FRA STIEN

Arbejdstegning af espalierstativer opsat 1988.

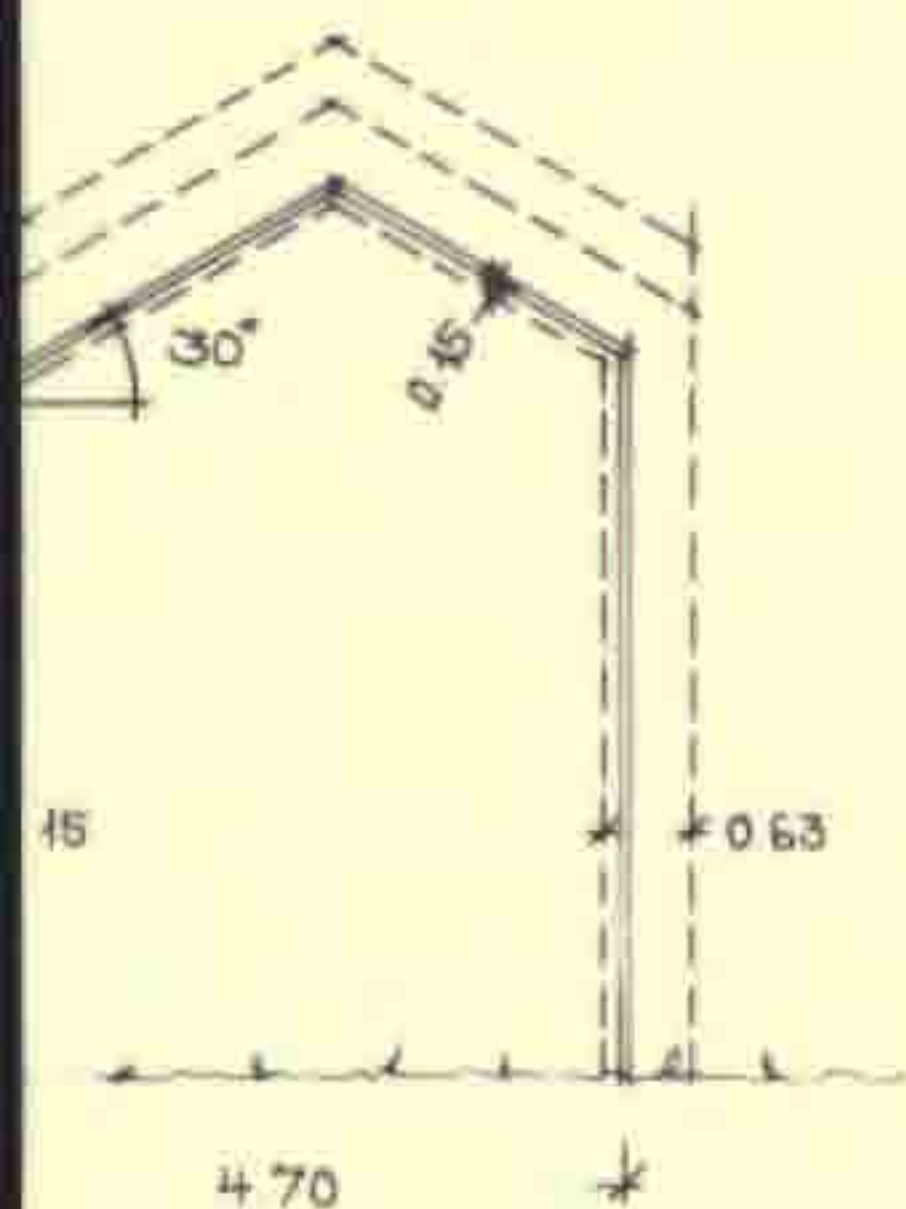
DETAIL, MÅL 1:50

197 *088* 2.28 *086* 197 *117* 197 *152* 2.28 *152* 0.46

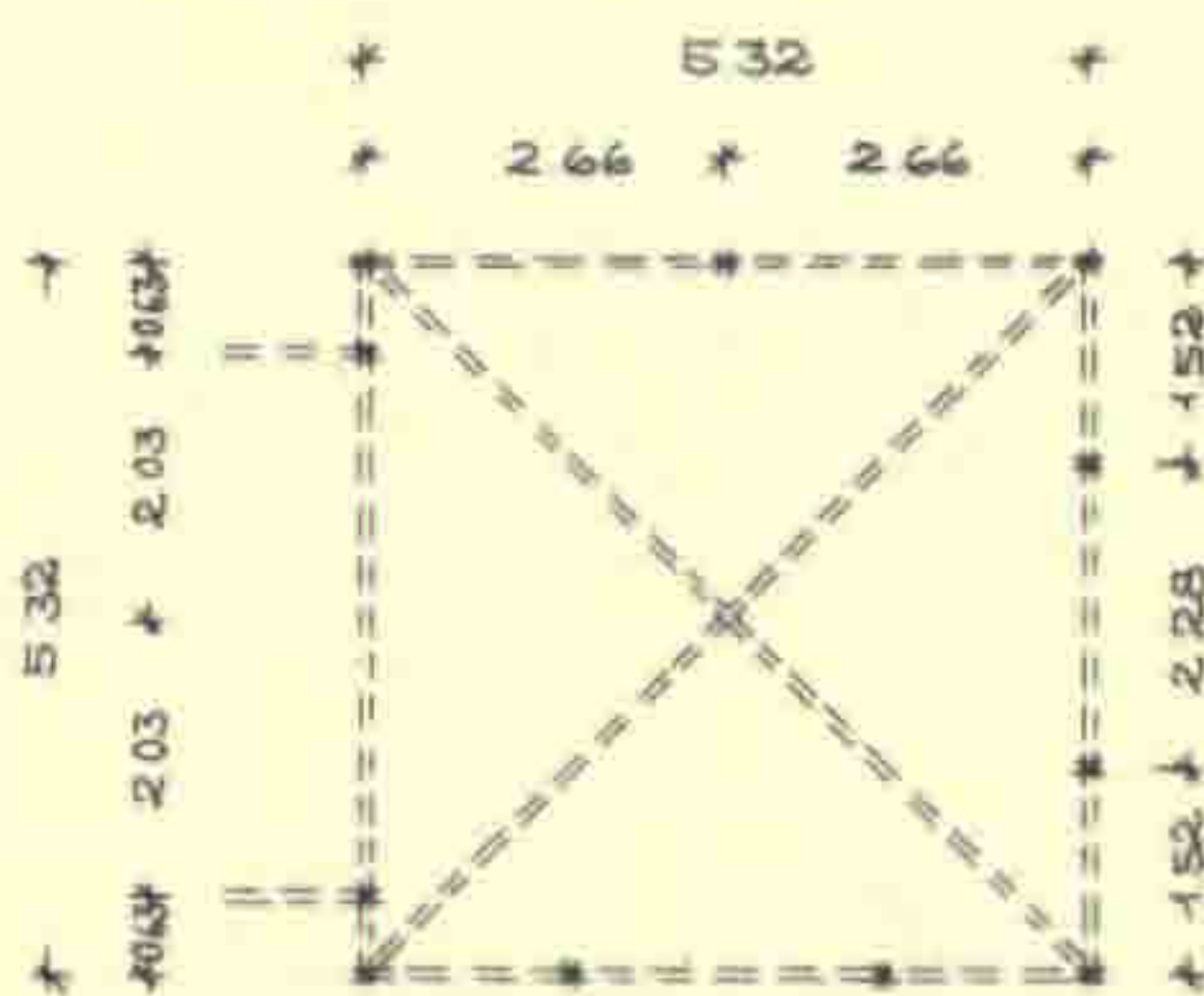
13.19
FLUGTER MED HØRNER
PÅ SLOTTET

15.17 14.31 12.03 11.17 9.20 8.03 6.06 5.75 4.26 1.98 0.96 0.00 MÅLSTAV

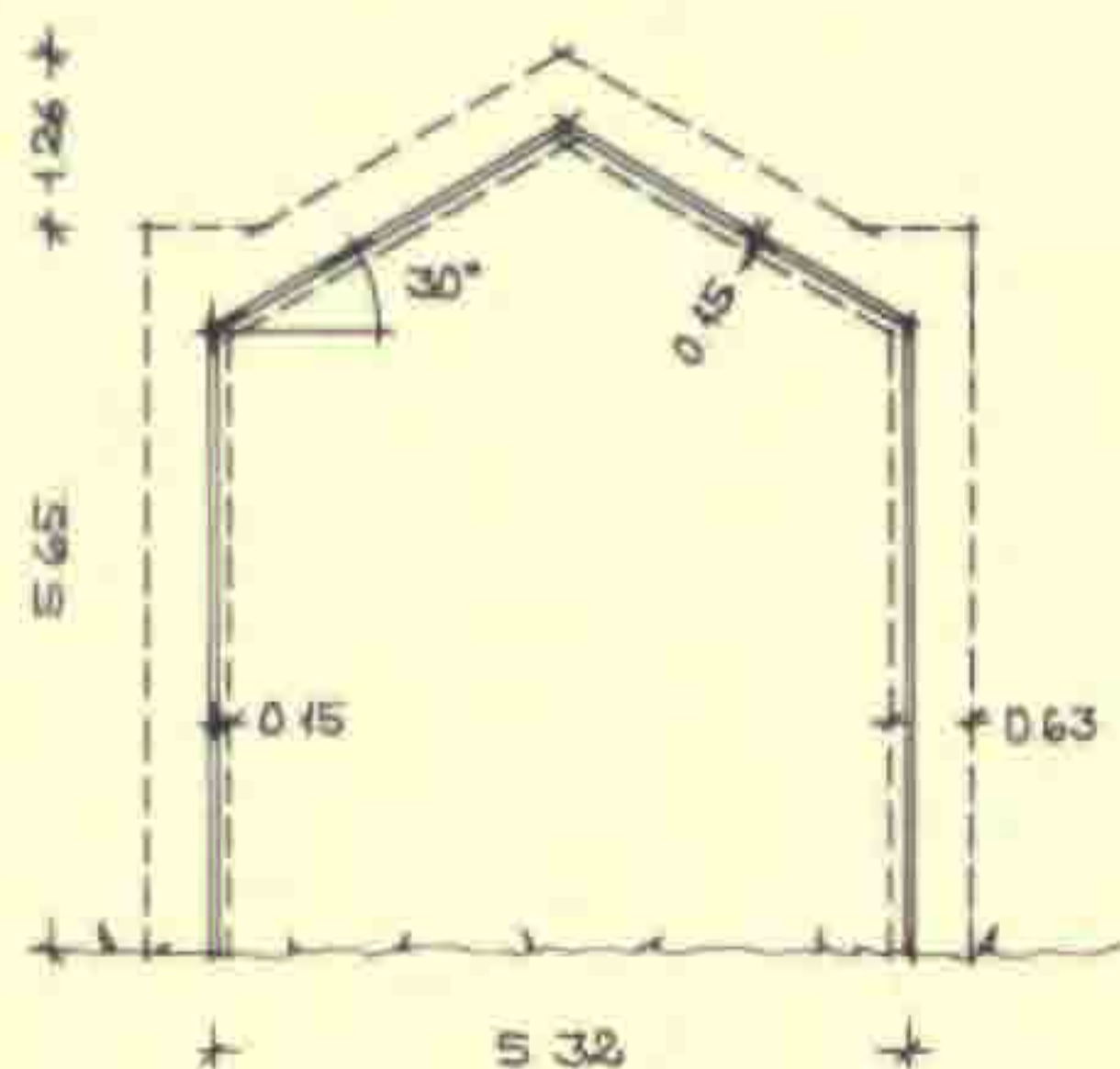
KOTE 0.00

STERTÅRN, SNIT

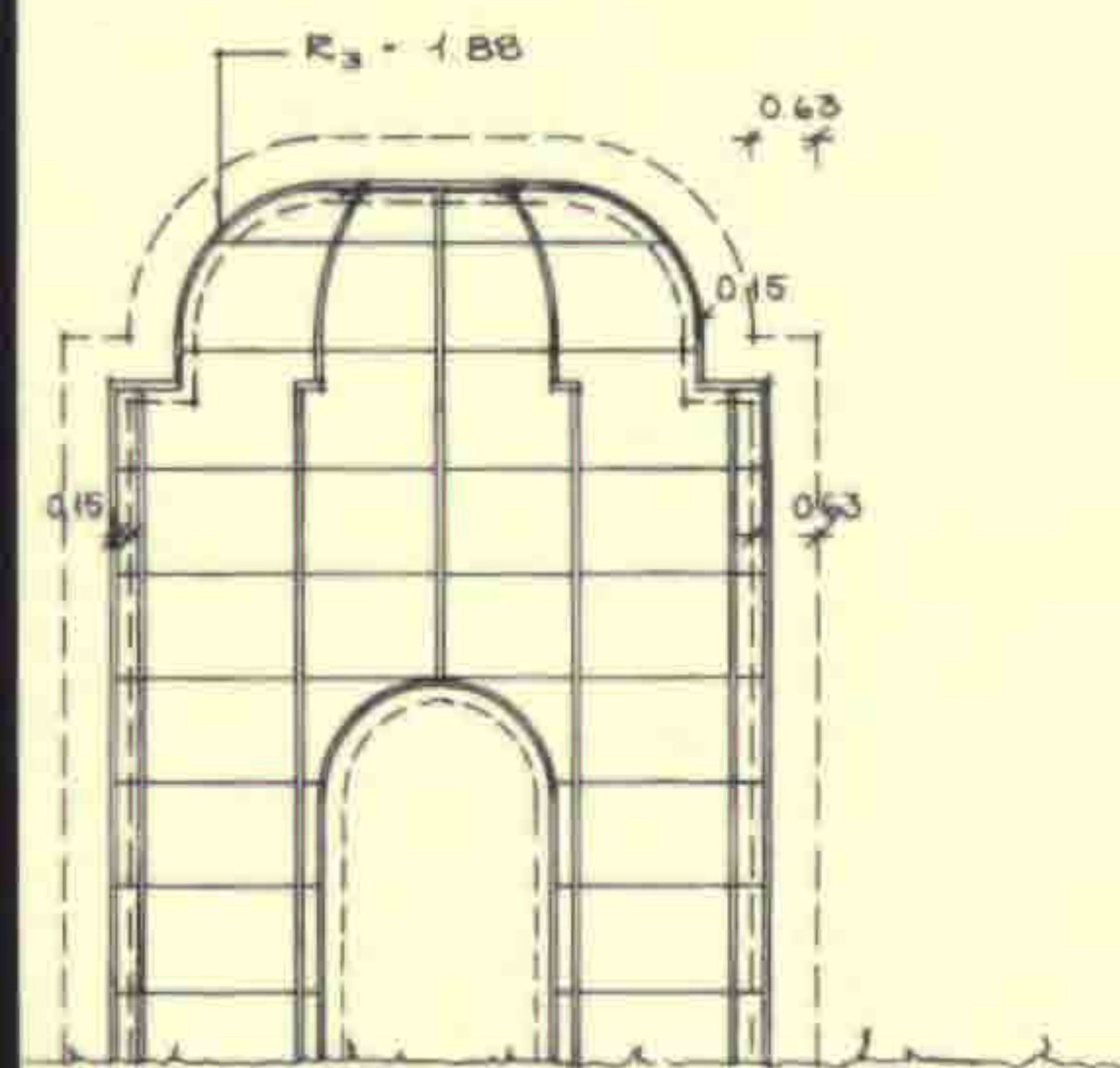

ENDETÅRN, PLAN

ENDETÅRN, SNIT

69-47

OVALT TÅRN,
SET FRA LANGSIDEN

RØR:
ALLE LIGE DELE ER R.H.S 60 x 60 M.M.
ALLE BUEDE DELE ER Ø 60 M.M.

REV. A: DEN 23. FEB. 1988: DETAIL 1:50 TILFØJET

LERCHENBERG SLOTS PARK - RENOVERING AF BUEVÆK
LENSGREVE CHRISTIAN LERCHE - LERCHENBERG
ESPALIERSTATIV, ARBEJDSSTEGNING

SAG NR. 8402

TEGN. NR. 11A

DATO 19. NOVEMBER 1987.

KIRSTEN LUND-ANDERSEN, LANDSKABSARK. M.D.L., ENGHAVEN 10, 4281 GØRLEV TLF. 03-55 9186

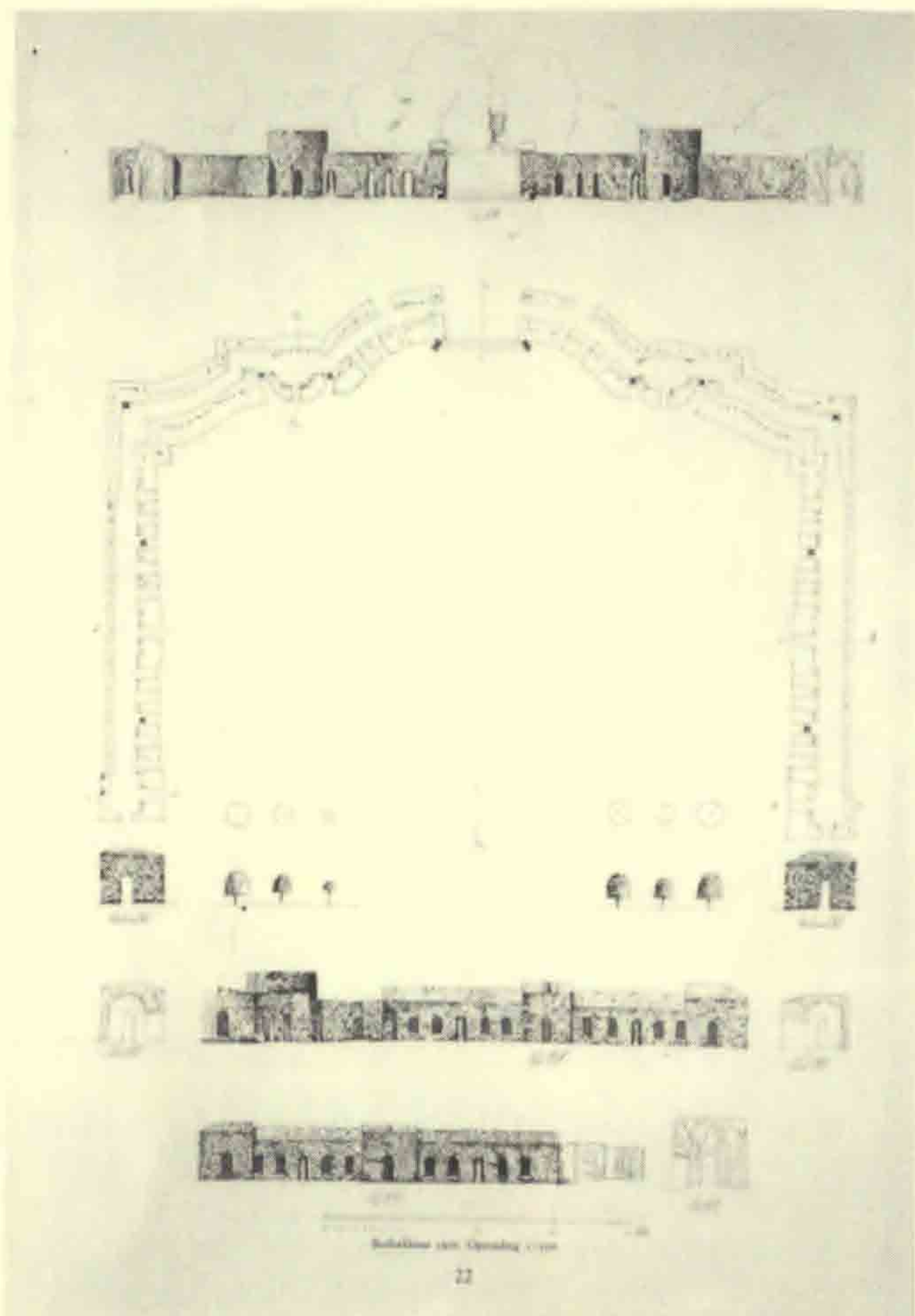
Havens bevaring

I løbet af 1980'erne er der systematisk arbejdet på at bevare Lerchenborg slot og park som en *helhed* for eftertiden.

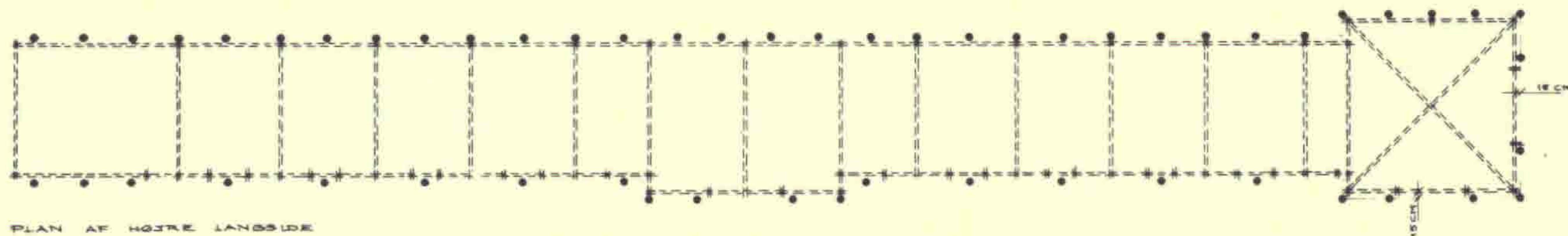
I 1981 blev alleerne skåret tilbage, og i 1982 blev det besluttet at restaurere haven i barokhavens ånd. Tanken var, at barokhavens bærende elementer: alleer, buehække med statuer igen skulle være havens bærende elementer. Ligeledes skulle det være økonomisk muligt på langt sigt at pleje og vedligeholde haveanlægget i sin helhed for eftertiden.

For at sikre parken bedst muligt, blev resterne af det oprindelige anlæg – barokhavens lindeallésystem og lindebuehække med statuer – fredet i henhold til bygningsfredningsloven i 1985.

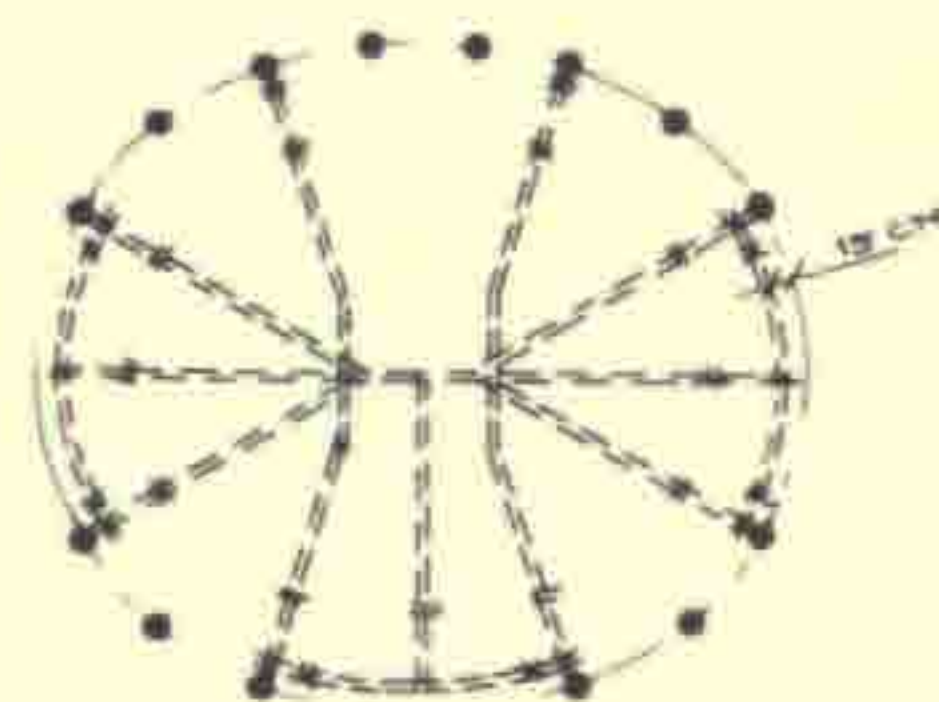
'Avant Cour', ridegården blev i 1983 restaureret.

Plan og opstalter af buehække efter opmåling i 1926 af Lerchenborg barokhave.

PLAN AF HØJRE LANDSIDE

PLAN AF OVALT TÅRN.

● : PLANTESTED FOR
NVE RODSKUD

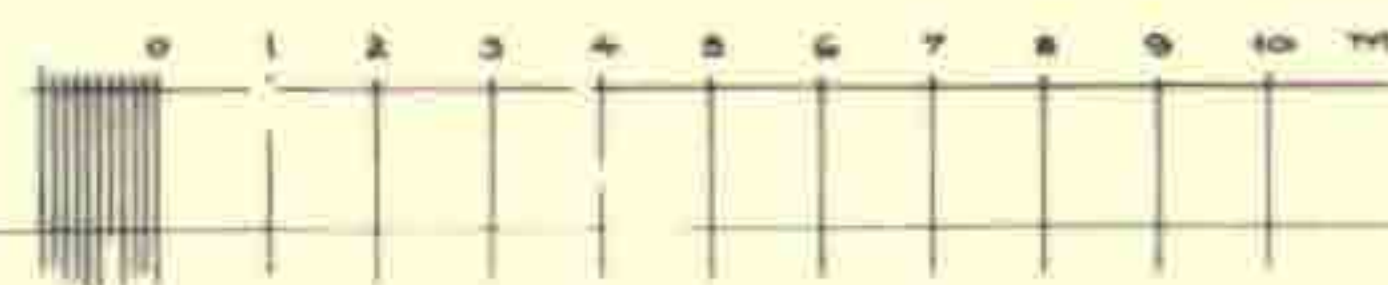
LERCHENBORG SLOTSBARK - RENOVERING AF BUEHÆK
LENSGREVE CHRISTIAN LERCHE - LERCHENBORG
PLANTEPLAN BUEHÆK

SAG NR. 8402

TEGN. NR. 12

DATO 28. APRIL 1988.

HIRSTEN LUND-ANDERSEN, LANDSKABSARK. M.D.L., ENGHAVEN 10, 4281 GØRLEV, TLF. 03-55-91-86

Rosenhaven som i 1966 anlagdes efter havearkitekt Ingwer Ingwersens plan i den gamle frugt- og køkkenhave besluttedes nedlagt på grund af stigende vedligeholdelsesudgifter og dalende besøgstal. Her blev nu i stedet plantet solbær, og frugthaven blev igen frugthave. En mindre »blomsterhave« til dækning af eget forbrug af afskårne roser og blomster anlagdes tæt ved den gamle gartnerbolig.

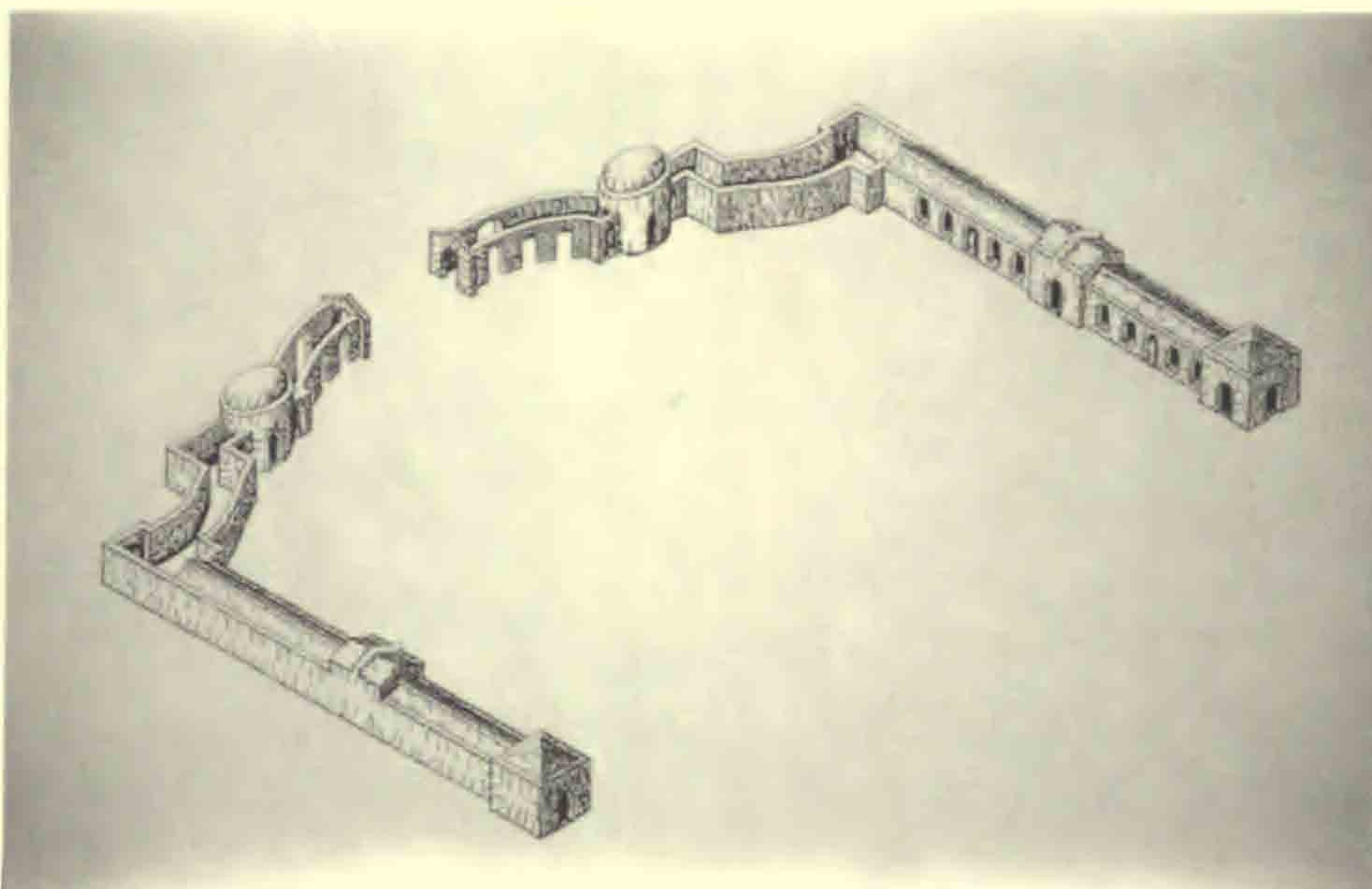
I 1984 blev »skulderen« retableret ved nyplantning af 28 stk. nye allétræer, og i løbet af de sidste par år er der foretaget omfattende plantninger i den tidligere engelske have, nye rum og udsigtslinier er skabt.

Hvor havens længdeakse skæres af tværaksen er opstillet en vandkunst, en moderne granitskulptur udført af billedhuggeren Anders Tinsbo.

Og herved er fontænen – eet af barokhavens vigtige elementer – som aldrig rigtig har været fremtrædende i Lerchenborgs have, kommet igen – som en fri fornyelse fra vor tid.

Rekonstruktion af havens buehække

Buehækkene var fra begyndelsen formet over et tømmerstillads, der tjente som en fast støtte for den gartneriske formning af planterne. Stilladset skulle sikre, at hæksiderne med de mange åbninger kunne formes præcist, og at planterne kunne ledes ind og danne tag. Ved klipning og opbinding sikredes, at planternes løvmasse var jævn og tæt fra jordoverflade til tagrygning.

Isometri af rekonstruktionstegninger til Lerchenborgs buehække.

Teknisk set kan man sige, at buehækkene er en kombination af et espalier (treillage) og en hæk, og at de gartneriske virkemidler var opbinding og klipning eller snarere *hugning*. Ved hugningen blev der i mange år brugt afkortede kyrassersabler, et værktøj der anvendelsesmæssigt må have ligget nær macheten, en én alen lang og tung huggekniv, som kendes verden over.

I 1830'erne blev det oprindelige stativ erstattet af et nyt træstativ med det formål at lette klipningen af den meget store og kraftige hæk. Alligevel var buehækkene temmelig meget ude af facon i 1926, da hele parken blev opmålt af en gruppe studerende under Georg Georgsens ledelse.

På en opmålingsplan herfra kan man se, at hækken allerede da var stærkt forvokset, og samtidige fotografier viser, at detaljer og præcision i formgivningen var blevet forvandlet til en yppig løvmasse med upræcise linier. Faktisk var hækken allerede på det tidspunkt flere meter for bred. Da hækken blev skåret tilbage i 1984, var den visse steder mellem 3 og 4 m tyk.

I foråret 1988 fjernedes en del af de gamle planter, og der blev opsat espalierstativer af stålrør. Fingertykke rodaflæggere fra de gamle planter blev plantet med en indbyrdes afstand af ca. 150 cm og 15-20 cm fra stativet. Ved beskæring og opbinding skal sidegrene herfra tilbindes de vandrette espaliertråde, og således skal buehækkene på Lerchenborg fremtræde som fint formet og klippet løvværksarkitektur, – som det oprindeligt var tænkt for 240 år siden.

Litteraturliste:

Erich Pontoppidan: Den Danske Atlas bd. II 1764.

Otto Andrup: Lerchenborg, i Louis Bobé, H. Berner Schilden Holsten, Vilh. Lorenzen og Palle Rosenkrantz: Danske Herregårde ved 1920 I.

Dansk Havetidende 1861 nr. 5.

Chr. Pedersen: Lerchenborg Have for 160 Aar siden; i Gartner-Tidende 1913 nr. 26.

Samme: Et minde om den franske Havekunst som i Gartner Tidende 1896, nr. 21.

Birger Errboe: Gamle Danske Herregårdshaver; i Architekten 1914, nr. 36.

Weilbachs Kunstnerleksikon bd. II. 3. udg. 1949.

Chr. Elling: Nogle Herregaardshaver fra det 18. Aarhundrede i Danmark og Holsten, 1939; i Danske Herregaardshaver, ved Det kongelige danske Haveselskab og tilrettelagt af G. Georgsen, hft. 13 s. 347-50.

Vilh. Lorenzen: Lerchenborg, 1930, i Danske Herregaardshaver, ved Det kongelige danske Haveselskab og tilrettelagt af Georg Georgsen hefte 1 s. 1-28.

Johs. Tholle: Lerchenborg Have; i Fra Holbæk Amt 1932, årg. 3, bd. 7, s. 79-93.

Jens Chr. Varming: Af Lerchenborgs bygningshistorie; i Architectura I. 1979

Georg Boye: Havekunsten i kulturhistorisk belysning I-II, 1972.

¹⁾Kirsten Lund-Andersen, født Rohde.

Hortonom 1966.

Ansæt i Sorø Akademihave 1966-68.

Praktiserende landskabsarkitekt med tegnestue i Vinde-Helsinge, Gørlev 1968.

Små meddelelser

Østifternes Haveselskab 100 år

Det begyndte med et meget righoldigt jubilæums-januarnummer af HAVEN med 10 vægtige artiklers tilbageblik, under forskellige synsvinkler, på de forløbne hundrede år, billedpræsentation af alle de mange kredsens bestyrelsesmedlemmer og konsulenter og programmet for årets arrangementer. Der var lysbilledshow på afdelingsmøder, plantning af 'Filippa' og 'Ingrid Marie' i vore to frilandsmuseer og »åbne haver« i to sommer-weekends. Festlighederne kulminerede i den store reception 10. september i Falkonercentret på Frederiksberg med en lang række taler, servering fra buffet, hvor intet var sparet, og endelig en 2 timer lang festforestilling i teatersalen, herunder det ovenfor nævnte festlige lysbilledshow med underlagt tale og musik.

Selskabets administrator og daglige økonomichef J. Sander Nielsen og måske ikke mindst idemanden, selskabets formand professor Asger Klougart må være stolte af det meget velforberejdede og alsidige arrangement, hvortil mange andre naturligvis havde rakt en hjælpende hånd.

I taknemmelighed for støtte gennem mange år og i beundring for hvad der udrettes i Selskabets regie bringer også HHS, lidt post festum, vor hyldest til 100-års-jubilaren.

Ny lægeurthave åbnet i Århus

Jydsk Medicinhistorisk Museum, Nørrebrogade 41, Århus åbnede søndag den 28. august 1988 sin nye have med gamle lægeurter. Takket være jobskabelsesmidler blev det muligt at ansætte en gartner med specielt kendskab til lægeurter. Ved indvielsen kunne museet præsentere over 200 forskellige plantearter, der gennem tiderne har været brugt i sygdomsbekæmpelse. Det skyldes ikke mindst støtte fra apoteker- og urtehaverne i Den gamle By, ved Beder Gartnerskole, i Ålborg Kommunes Urtehave, Øm Kloster Museum, Vitskøl Kloster og mange private.

Når Jydsk Medicinhistorisk Museum inden for en overskuelig årrække flytter til nye og større lokaler sammen med Videnskabshistorisk Museum, flytter haven med. I mellemtiden vil man kunne besøge haven efter nærmere aftale. I festugen var der rundvisning hverdage kl. 10 og 14.

Kommende indførselshistoriske haver

På møder dels i Hobro den 18. sept. dels i Kolding den 18. mts. og 8. okt. med repræsentanter for respektive kommunalbestyrelser samt kommune-gartneren har HHS ved formanden skabt interesse for oprettelse af en indførselshistorisk have, henholdsvis i Brygger Bies nu fredede have og Den geografiske Have, det sidste sted støttet af initiativgruppen Den geografiske Haves Venner. Forberedelserne vil formodentlig blive truffet allerede nu i vinter.

Johan Lange

To danske haveudstillinger

I den forgangne sommer afholdtes to mindre udstillinger om dansk have- og plantekultur:

På *Langelands Museum* i Rudkøbing havde man samlet en lille hyggelig udstilling »Havetid«, mest om de lokale havers kulturhistorie gennem 200 år. Arrangementet var et resultat af 3 års etnografiske undersøgelser på Langeland (og det øvrige Danmark), som blev foretaget af museets leder, museumspædagog Helle Ravn og hendes medarbejdere.

Det var et tilfælde at denne haveudstilling faldt samtidig med Stavnsbåndsløsningens 200-års arrangementer.

Ved plancher med fotografier, planer og skemaer belystes udviklingen og betydningen af egnens almindelige by- og landhaver, f.eks. »Nyttehaven«, »Havens Udvikling« og »Havens Kulturhistorie«.

To tendenser kunne følges: Den lille landbohave (med lidt grønkål og nogle få frugttræer) der blev større og større op til 1900-tallet. Der var jo rigelig arbejdskraft til vedligeholdelsen. – Og så borgerskabets romantiske have med de mange indtryk, og hvor man gerne opholdt sig, helst med gæster. Helt modsat den første.

En bestemt langelandsk landbohave, Vestergård i Nr. Longelse var fulgt op ved 4 modeller fra henholdsvis 1760 – 1820 – 1900 og 1960.

Yderligere var museumsgårdens egen have bagved blevet ført tilbage til sit udseende omkring 1900, da den var ejet af museets grundlægger, arkæologen Jens Winter. Her var det gamle lysthus med havemøbler, grusede stier og beplantning og bede med buksbomkanter.

På udstillingens vægge hang gammeldags haveværktøj som hæksaks, håndmedede skuffe- og kantjern, ikke at forglemme zink-vandkanden. I porten stod den obligate trætrillebør og en gammel model af en havetraktor.

Udstillingen forsøgte også at vise nogle af de prydding, som gennem årene har smykket de almindelige haver, f.eks. den forgyldte glaskugle, små stenfigurer, karakteristiske natursten, dueslag og den – særlig for Langeland – typiske lille træ-vindmølle. – Det viste sig her til museets forbavselse, at

sådanne ting var svære at skaffe, fordi folk havde kasseret dem, og museerne ikke havde været opmærksom på at indsamle sagerne i tide.

Omkring århundredskiftet var det forøvrigt på mode i borgerskabets haver at holde et lille æsel. – Emma Gad havde således et i sin. I museets andet rum vistes eksempler på de planter, der var dyrket gennem tiderne i haverne. Udstillingens tredje rum var helliget »Børnenes Have«.

I portindgangen til »Havetid« var ophængt 45 gamle danske ordsprog eller sentenser fra have- og plantelivet, de almindeligt kendte, men også mere ukendte eller lokale. De var med ihærdighed indsamlet af museets leder Helle Ravn, og de sagde meget om dansk havekultur gennem tiderne.

I »Den gamle By« i Århus, nærmere betegnet i den statelige Ålborggaard, havde museet i fire sommermåneder i et af de øverste værelser arrangeret en lille men smuk udstilling om rosens kulturhistorie i Europa. Den hed meget betegnende »Du deylig' Rosen-Knop«. Emnet var behandlet fra romertiden og op til i dag. Det meste af det udstillede materiale stammede fra en tidligere udstilling i Søllerød Museum, arrangeret af Erik Kalsgaard Poulsen, men der var også genstande fra købstads-museets egne magasiner.

Den lille plads satte grænser for, hvor grundigt det store emne kunne behandles. Det blev derfor kun til antydninger, og flere aspekter af rosens betydning i anvendelsen og kunsten var derfor helt forbigået.

Stande med overskrifter som »Middelalder«, »Renæssance«, »Barok« og »Empire« osv. viste billeder af disse perioders roser, rosenhaver (rosarier) m.m. I to montre var samlet eksempler på rosens betydning for kunst og dekoration, for eksempel gammelt porcelæn med rosenmønstre, smykker, broderier og andre former for rosenudsmykning.

En særlig og naturlig plads indtog en lille ophængning om den danske rosensamler Valdemar Petersen, som i løbet af sit liv ihærdigt indsamlede Europas gamle duftende rosenarter og sorter fra før 1900-tallet til sin planteskole i landsbyen Løve ved Høng i Nordvest-Sjælland.

En værdifuld indsats som nu er ved at skaffe hans navn berømmelse i internationale have- og planteinteresserede kredse.

Som et særligt incitament til glæde for udstillingens besøgende kom der hver fredag en frisk buket af gammeldags duftroser til museumsrummet. De kom fra Hugo Lykkes planteskole i Søby ved Hornslet, som også har specialiseret sig i gammeldags rosensorter. Hver buket var forsynet med et skilt, der gav oplysninger om rosens navn, art og hvor den stammede fra.

Udstillingen »Trädgård« på Nordiska Museet, Stockholm

Denne imponerende og smukke svenske udstilling om havekultur blev arrangeret i forbindelse med Nordiska Museets og frilandsmuseet Skansens årbog »Fataburen« 1987, der havde temaet: Den kultiverade naturen.

Udstillingen på Nordiska Museet skildrede svensk havekunst og havebrug i landets forskellige geografiske og sociale miljøer. Det viste materiale stammede fra museets egne samlinger og arkiver, men havde også tilskud af ting fra Skansen og fra museets egen herregård Julita i Östergötland.

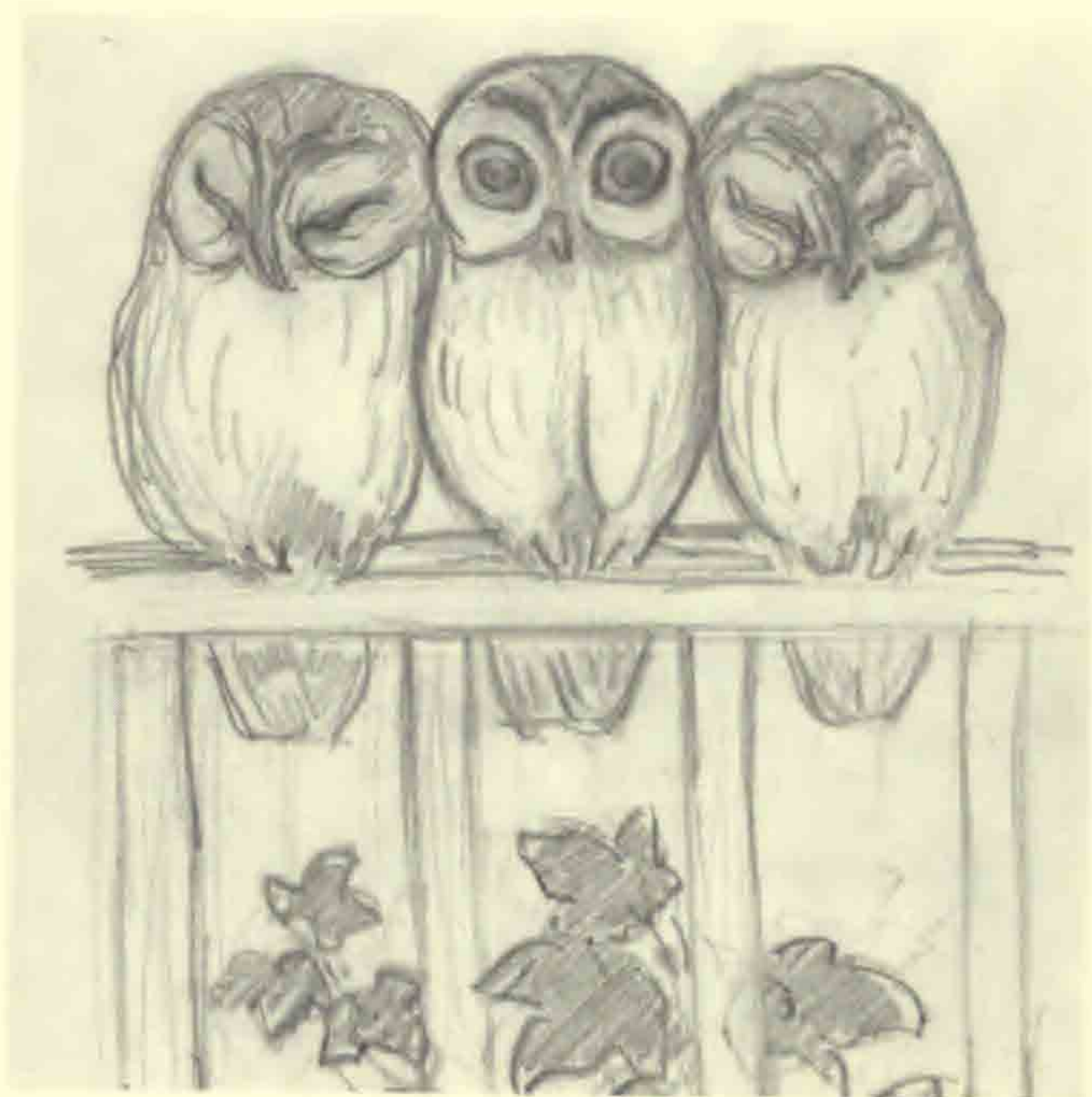
På væggene hang gamle haveplaner og billeder af planter og blomster. Der vistes bl.a. også en samling gammeldags haveredskaber.

Udstillingen havde 3 temaer: Det nyttige (køkkenhaven), det skønne (prydhaven) og det pædagogiske (havebrugs-uddannelsen). Museet havde hertil udgivet et smukt og indholdsrigt katalog, som var redigeret af udstillingens hovedkraft museumsintendent Eva Fagerberg.

Her er nogle af katalogets vigtigste artikler: Kålgården och blomsterängen (Medelalder), Stilträdgården och trädgårdsstilar (Renässans), Den tyska stilen, Trädgårdsmästare-ämbetet i Stockholm, Bondens trädgård och torparens täppa, Lantbruksakademien og endelig Koloniträdgården.

Bagest i kataloget findes en værdifuld litteraturliste over ældre og nyere svenske bøger om havekunst og havebrug, som er af værdi for alle, der interesserer sig for disse emner i internationalt sammenhæng.

Asger Ørum-Larsen

Havebrugshistorisk dagbog 1988

ved A. Ørum-Larsen

30. marts-25. sept. Europaudstillingen om Christian IV og Europa i syv forskellige museer i København, Hillerød, Helsingør, Århus og Kolding. Udstillingerne bragte dog næsten intet om Christian IV's haveanlæg.

31. marts-oktober. Udstillingen »Oldemors potteplanter« i Københavns Botaniske Haves udstillingsdrivhus.

5. maj-7. august. Udstilling om kartoflens kulturhistorie på herregårdsmuseet Skovsgård i Hennemmed på Langeland.

15. maj-1. okt. Willestrup ved Hobro. En forsømt herregårdshave fra ca. 1750 er nyetableret som det barokanlæg, det var, og åbnet i 450-året for hovedbygningens grundlæggelse.

juni-september. Udstillingen »Havetid«. Havens kulturhistorie gennem 200 år på Langelands Museum, Rudkøbing, se nærmere ovenfor s. 55.

juni-september. »Du deylig' Rosen-Knop«. En lille udstilling om rosens kulturhistorie på købstadsmuseet Den gamle By i Århus (Ålborggården), se ovenfor s. .

juli. Et smukt eksemplar af slotsgartner Johan Ludvig Mansas sjældne haveatlas *Plans de jardin dans le gout anglais* fra 1792 blev fundet i London og tilbydes i et københavnsk antikvariat for 40.000 kr.

28. august. En lægeurtehave åbnes ved Jydsk Medicinhistorisk Museum i Nørrebrogade 41, Århus, se nærmere ovenfor s. .

10. september. Østifternes Haveselskab fejrede sit 100-års jubilæum ved en stor fest i Falkonercentret på Frederiksberg, se nærmere ovenfor s. .

september. Udstillingen »Kartoflen – hedens guld« på Grindsted Museum.

I Viborg arbejdes der på at skabe en Bibelhave ved lystanlægget Borgvold. Haven skal vise planter, som omtales i biblen, og den ventes åbnet i 1989.

Bibliografi 1988

ved A. Ørum-Larsen og Johan Lange

Østifternes Haveselskabs 100-års jubilæum markeredes bl.a. ved udformning af HAVENs januarnummer som jubilæumsnummer. Deri flere artikler om havebrugshistoriske emner, forfattet af *Frank Hejndorf, Johan Lange, Svend-Erik Kruse Larsen, Thomas Ratjen, Torben Thim* og *Gunver Vestergaard* om henholdsvis 100 års kamp mod svamp og kryb, Havens planter i 100 år, Filippaæblets historie, Byhaven, en stilkavalkade, Rosen i 100 år, Bondehaven i 100 år.

Søren Ryge Petersen: Dronning Ingrid's Blomster. Udkom 28. mts. på Forlaget Olivia og blev bl.a. anmeldt i Politiken d. 27. mts. og i HAVEN nr. 5.

Axel Bolvig: Det kultiverede landskab. Udstillingskatalog i forbindelse med 200-året for Stavnsbåndets ophævelse. Forholdet mellem kunst og natur vist ved danske landskabsmalerier fra 1700-tallet til nutiden. Gl. Holtegård april-maj og andre museer i provinsen.

Budde Christensen, Johan Lange, Jette Dahl Møller og *Michael Sterll*: Oldemors potteplanter. Botanisk Haves Forlag, men fra oktober overgået til Lademanns Forlag.

Johan Lange: Akelejer gennem havehistorien (i norsk oversættelse). Norsk Hagetidend (Oslo) juli-august 1988.

Hans Tybjerg og *Peter Wagner*: Botanik på Christian IV's tid. Tidsskriftet Urt nr. 2.

Anemette Olesen og *Nina Rehfeldt*: Lægeplanter i natur og have. Tidsskriftet Natur og Museum, nr. 3.

Annie Christensen: I anledning af Christian IV-året. Ugeskrift for Jordbrug nr. 10.

Annie Christensen: Svanerne – de kongelige fugle, smst. nr. 23.

Annie Christensen: Nogen kommer, Nogen går. Naturens Verden, nr. 8.

Annie Christensen: Hold på vandet. Ugeskrift for Jordbrug nr. 17-18 1987. De sidste tre artikler handler om Gisselfelds og andre vande, henholdsvis øvre sø (Gårdsø), nedre sø (Bredesø) og opstemning af vand ved Gisselfeld og andre steder.

Annie Christensen: The History of the Main Axis through Fredensborg, Garden History vol 16 nr. 2.

Annie Christensen: Frederik V's dyrkning af nåletræer inklusiv lærk, Dansk Dendrologisk Årsskrift bd VI nr. 4.

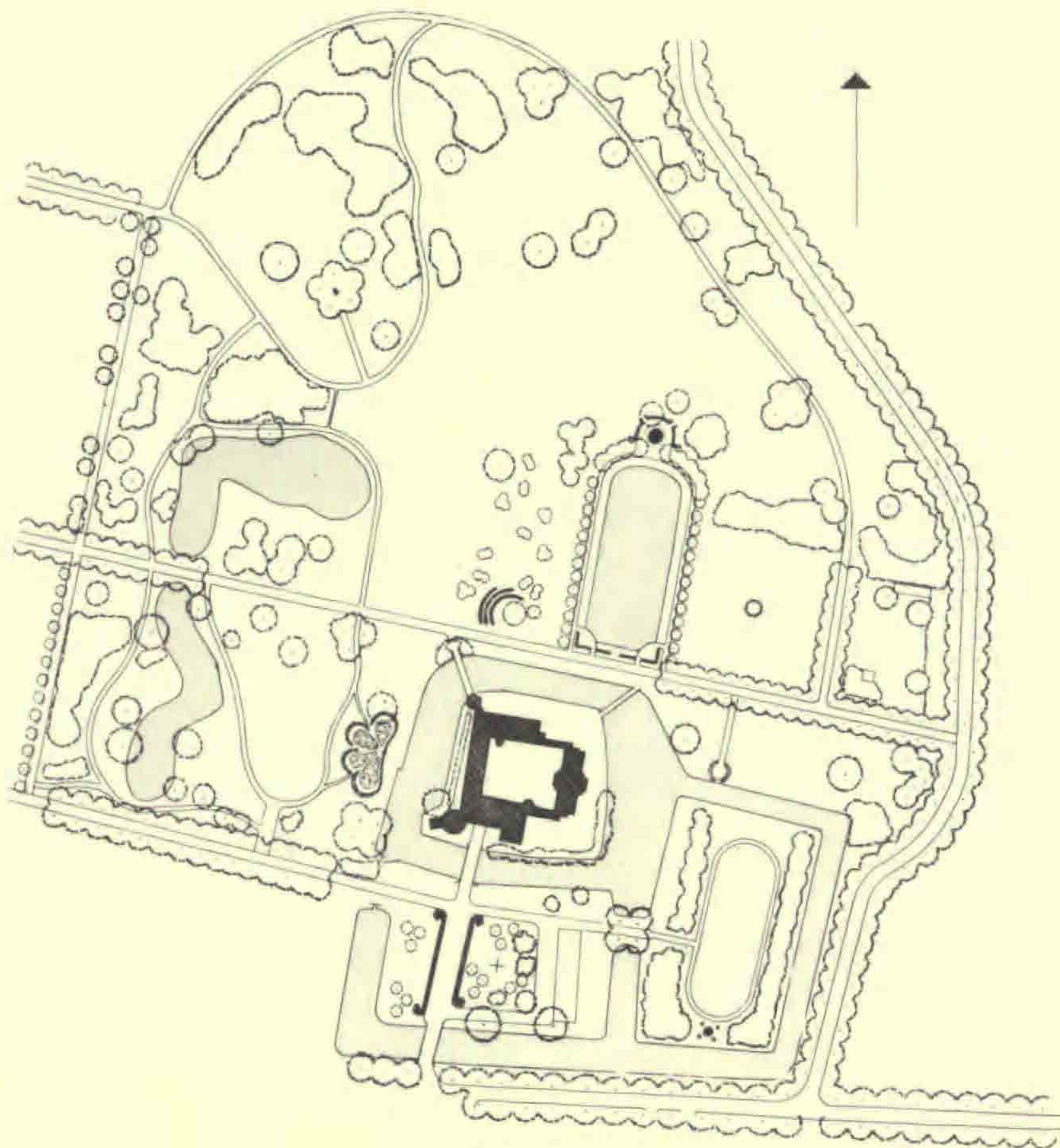
Gunver Vestergaard: Et gammelt kunstværk (Ledreborg Have). HAVEN nr. 6.

Agnete Muusfeldt: Vallø, landskabet og parken. Vallø, et kvindehus gennem 250 år, s. 187-230, se anmeldelsen nedenfor s. 66.

Langelands Avis: Haven til pynt og nytte; om udstillingen Havetid på Langelands Museum sommeren 1988.

Ugeavisen Øboen: Haven på udstilling; omtale af udstillingen Havetid på Langelands Museum.

Asger Ørum-Larsen: Uraniborg. Det mærkeligste slots- og haveanlæg i Skandinavien. Kunsttidsskriftet CRAS 1988.

Anmeldelser

Betænkning om bevaringen af Den Danske Herregård

Miljøministeriet 1987

I august 1987 præsenterede den daværende, nu afdøde miljøminister Christian Christensen, og det af ham i 1984 nedsatte udvalg, ved en sammenkomst på Ledreborg *betænkningen* om bevaringen af *Den danske Herregård* for offentligheden.

Politikere, godsejere, pressen og repræsentanter for organisationer, foreninger og involverede og interesserede enkeltpersoner fyldte salen.

Spørgelysten efter ministerens tale var behersket, det skyldtes måske, at de færreste havde nået andet end at blade det omfattende værk på godt 300 sider igennem og konstatere, at det var et vægtigt og smukt oplæg til den debat, som nu skulle sættes igang med nødvendige lovforslag til følge for at sikre den kulturhistoriske arv, som de danske herregårde er og danner rammen om.

Her skal jeg forsøge at trække op, hvad *betænkningen* indeholder og fremdrage de betragtninger, som specielt beskæftiger sig med herregårdslandskabet og haverne.

I kapitel I redegøres for udvalgets nedsættelse, kommissorium, sammensætning og arbejde, heri introduceres også begrebet bevaringsværdi.

Kapitel II er et 12 sider langt sammendrag, som *Betænkningens* samlede omfang taget i betragtning er meget velkomment og nyttigt, det bør i hvert fald læses.

Kapitel III »Beskrivelse af den danske herregård« er for den historisk interesserede læser det mest underholdende kapitel. Her gives en koncentreret gennemgang af herregårdenes og deres bevaringsværdiers udvikling, nødvendig baggrundsviden for alle, der vil beskæftige sig med emnet herregårde, der gives forklaring på, hvad en herregård var, og hvad udvalget har valgt at lade begrebet herregård omfatte i *betænkningen*. Der gives en kort gennemgang af, hvad der menes med begrebet bevaringsværdierne, nemlig jordene, hovedbygningen, interiøret, haven og avlsgården, der tilsammen udgør helheden. Derefter følger en redegørelse for den igangsatte registrering, der foreløbig omfatter en luftfotografering, som giver en første oversigt over bevaringsværdierne. Om haven anføres kort, at der er bevaret få barokhaver, hvilke elementer, der var karakteristiske for disse haver, at

de fleste haver er blevet helt eller delvis omlagt i landskabelig stil, at der stadig findes en del pavilloner og lysthuse fra sidste halvdel af 1700-årene og begyndelsen af 1800-årene, og at kun to haver er fredet i medfør af bygningsfredningsloven.

Efter en foreløbig vurdering, som lægger både kvantitative (f.eks. jordtilliggendes størrelse) og kvalitative (f.eks. hovedbygningens arkitektoniske værdi) kriterier til grund, er det udvalgets opfattelse, at der i Danmark findes ca. 500-600 herregårde med væsentlige bevaringsværdier, undersøgelsen kan dog ændre denne opfattelse.

Herefter følger et afsnit med en række statistiske oplysninger. Kapitlet slutter med en opgørelse for udviklingen i dette århundrede over antallet af herregårde, ejerforhold, jordtilliggende, anvendelse af hovedbygninger m.m., og der konkluderes sammenfattende, at det økonomiske grundlag for herregårdenes opretholdelse i de sidste 40-50 år er blevet væsentligt svækket.

Kapitel IV beskriver bevaringsproblemerne, og her gennemgås igen element for element, hovedbygning, indbo, avlsbygninger og have.

Det påpeges, at haverne er sårbare, haveanlæg og hække ryddes grundet vedligeholdelsesproblemer, lindealleernes alder er kritisk, havernes bygninger forfalder, og indgreb i landskabet, en vigtig del af helheden, truer som følge af ændrede dyrkningsforhold og kan resultere i væsentlige ændringer, visuelt og for det fysiske miljø, og ændrede bygningskrav overlader ældre avlsbygninger til en uvis skæbne.

Skoven, et andet vigtigt element i helheden, omtales i hele betænkningen i særskilte afsnit.

Kapitel V omhandler de lovgivningsmæssige rammer for herregårdene og deres bevaringsværdiers beskyttelse. Her gennemgås bygningsfredningsloven, hvorunder det fremhæves, at det er muligt efter denne lov at frede en bygnings umiddelbare omgivelser, når disse er en del af den samlede beskyttelsesværdige helhed f.eks. herregårdens gårdsbelægning, have eller parkanlæg. Tidligere er der fredet haveinventar som havemure, statuer og springvand, men ikke det anlæg, de var en del af.

Det siges, at man vil have opmærksomheden rettet mod haverne bl.a. på grundlag af den foretagne registrering gennem luftfotografering. Der gives i afsnittet en god redegørelse for, hvilke konsekvenser en bygningsfredning har, hvad sigtet er, hvad den omfatter fysisk, hvilke økonomiske konsekvenser den medfører o.s.v. Det forklares endvidere, at statens overtagelsespligt som ellers gælder for fredede bygninger, ikke gælder for de fredede bygninger, der er omfattet af særlige bevaringsbestemmelser, eller bevaringsdeklARATIONER i medfør af bygningsfredningsloven.

Statens bygningsfredningsfond oprettet 1966 og de muligheder, der ligger i denne fond, ridses op.

Naturfredningslovgivningen har også haft betydning for herregårdsmiljøerne. Der er ikke generelt over hele landet foretaget egentlige godsfredninger. Der er herregårdsområder fredet efter naturfredningsloven, dels ved frivillige fredninger dels på initiativ af de i 1979 nedlagte statslige fredningsudvalg. Siden er de fleste sager rejst af Danmarks Naturfredningsforening. »En del af fredningerne (efter Naturfredningsloven) på herregårdsarealerne omfatter bevaringsværdige elementer eller dele heraf, som forudsættes opretholdt uændret. Der kan være tale om fredninger af alleer, stendiger, skov, lunde, enkeltstående træer, vandløb, søer, overdrev m.m. Disse fredninger er ofte arealmæssigt begrænsede i forhold til herregårdenes tilliggende«. Det konkluderes, at naturfredningslovens muligheder for at sikre de bevaringsværdige elementer på herregårdenes jorder skønnes at være utilstrækkelige, det samme gælder for erhvervslovens.

Både planlægningslovgivningens og by- og landzonelovgivningens muligheder samt mulighederne for sikring af de bevaringsværdige elementer i landbrugslovgivningen og skovlovgivningen gennemgås og vurderes.

Kapitel VI. Opretholdelse af herregårdene. I dette kapitel gennemgås de foranstaltninger som skal til for at opretholde bevaringsværdierne, og igen er haverne gjort til genstand for særlig omtale, – det gentages, at haverne kræver bekostelig pleje, pasning og fornyelser, og at der er særlige problemer knyttet til alleerne, som i mange tilfælde står over for at skulle udskiftes.

Herefter kommer man ind på de økonomiske forhold med afsnit om driftsunderlag, skatter og afgifter, økonomisk støtte og som afslutning, et afsnit om de økonomiske sammenhænge, – et væsentligt afsnit – her er realiteterne stillet op, der er taleksempler, diagrammer m.m.

I kapitel VII gennemgås forholdene i vore nabolande Slesvig-Holsten, Storbritanien og Holland, men ikke i Skandinavien.

Det konkluderes, at de økonomiske betingelser er lidt bedre for herregårdenes bevaring i Slesvig-Holsten end i Danmark. I Storbritanien er de store fondsdannelser, som er skabt for at klare bevaringsproblemerne særlig interessante. I Holland er forholdene meget lig Danmarks, men der har specielt for haverne været ydet en bemærkelsesværdig indsats.

I kapitel VIII ridses udgangspunkter for udvalgets overvejelser op, hvorefter der i kapitel IX peges på en række løsningsmuligheder delt op i: 1 generelle betragtninger, 2 lempelser i skatter, 3 lempelser i generationsskifteafgifterne, 4 lettelser, der angår de landbrugsmæssige forhold og 5 økonomisk støtte.

Under sidste punkt anslåes forsigtigt, at behovet for støtte for alle bevaringsværdierne på længere sigt er på ca. 100 mill. kr. årligt. Endelig udstikkes i et 6. afsnit linierne for fondsdannelser såvel for den enkelte ejendom som for en landsdækkende herregårdsfond; herunder har udvalget

overvejet en sådan fonds afgrænsning over for Miljøministeriet, Planstyrelsens almindelige støttevirksomhed, statens bygningsfredningsfonds virksomhed, samt erhvervsloven m.fl.

Som en nødvendig konsekvens af alle forslagene slutes af med et forslag til etablering af et lovgivningsmæssigt beskyttelsesinstrument, der kan beskytte helhedernes bevaringsværdier, en slags herregårdsmiljøsikring, der skal respektere bygningsfrednings- og naturfredningsinstitutionen.

Kapitel X indeholder efter nogle generelle betragtninger en række forslag, hvoraf nogle fremhæves i det følgende.

Der skal tilvejebringes et overblik over bevaringsværdierne på herregårdene, og de skal så vidt muligt registreres som elementer i herregårdshelheden.

Der foreslås gennemført udvidet fradragsret for udgifter til bevaringsforanstaltninger, herunder finder udvalget, at det af ligningsvejledningen bør fremgå, at udgifter til vedligeholdelse af haver, der er bevaringsværdige, omfattes af fradragsret.

Herefter følger lovforslag om lempelse af formueskat, erhvervelse af herregårde for fonde og oprettelse af en herregårdsfond til bevaring af danske herregårdsmiljøer. Tilsidst stilles principperne for en lov om bevaring af herregårdsmiljøer op.

Betænkningen afsluttes med et engelsk summary og en række bilag, herunder fortegnelse over herregårde med væsentlige bevaringsværdier, oversigt over love, cirkulærer, bekendtgørelser m.v. og en omfattende litteraturliste.

Betænkningen er rigt illustreret, hvad der gør den lettere tilgængelig og meget tiltalende. Der er benyttet mange af de luftfotos, som er en del af registreringen, dels fotos af bevaringsværdige elementer såvel i det åbne landskab, i parkerne og haverne som af hovedbygninger og avlsbygninger i god stand, i forfald og under restaurering. Ældre stik, originaltegninger, haveplaner og opmålinger af lysthuse, fuglehuse m.m. er smukt gengivet og alle illustrationer er ledsaget af lange forklarende billedtekster.

Efter gennemlæsningen af betænkningen vil man være velrustet til at arbejde videre med herregårdssagen, og den er en god håndbog tillige.

Betænkningen skulle hurtigst muligt følges op af politiske initiativer. Siden den blev præsenteret, har der været 2 folketingsvalg med forsinkelse af lovgivningsarbejdet til følge. Efter det sidste er miljøminister Christian Christensen blevet erstattet af Lone Dybkjær. Man kan håbe at betænkningen bliver lagt frem på hendes bord, så sagen kan fremmes.

Jette Abel

Om bevaring af herregårdshaver

Udgivet af Fællesrådet for Havekultur og Landskabspleje 1988, 56 sider, kr. 48,80

Redigeret af fællesrådets sekretær, landskabsarkitekt Søren Holgersen, Landsforeningen Danske Anlægsgartnermestre, Lindeallé 16, 2720 Vanløse.

Skriftet er produceret i samarbejde med fagtidsskriftet Grønt miljø og trykt i Glumsø.

En højaktuel debatbog, der (kun til nød) kan betragtes som en (lettilgængelig) sammenfatning af Miljøministeriets »Betænkning om bevaringen af Den Danske Herregård«, udarbejdet af ministeriets herregårdsudvalg, se anmeldelsen ovenfor. Det er tilmed en smukt illustreret, velredigeret og -forfattet bog, der behandler problemet meget alsidigt. Som medstifter af Dansk Dendrologisk Forening og i 1981 32-årigt medlem af sammes bestyrelse må anmelderen savne en kort omtale af herregårdshavernes hyppige funktion som grosted for dendrologisk (meget) værdifulde plantesamlinger, en funktion, der i takt med forfaldet eller i det mindste med vedligeholdelsesproblemernes vækst bliver langsomt dårligere. Dendrologisk Forening tyr derfor ofte til udlandet for at finde planter nok. I Dendrologisk Årsskrift er der således ikke siden okt. 1983 fremkommet nogen ekskursionsberetning om danske slots- og herregårdsparker; i årene 1954-59 besøgte derimod 17 herregårdshaver og bragtes 62 sider med beretning om dem.

Men ellers har redaktionen af heftet fået alle herregårdshaveaspekter med, politiske, økonomiske, æstetiske, faglige. Disse sidste skal her blot nævnes: Sven-Ingvar Andersson: Principper for bevaring af gamle haver. Kirsten Lund-Andersen: Eksempel I på genskabelse; Lerchenborg barokhave. Willy Rosseel: Eksempel II; Store Restrup. Ole Stattau: Alleerne. Wisti Raae: Lundene. Jette Abel: Parterrer. Ole Stattau: Vandet. Vibeke Holscher: Belægninger. Torben Dam: Diger, mure, trapper. Søren Holgersen: Lysthusene. Agnete Muusfeldt: Blomsterne. Kirsten Lund-Andersen: Hække og løvgange. Alt i alt et meget tiltalende og inciterende værk.

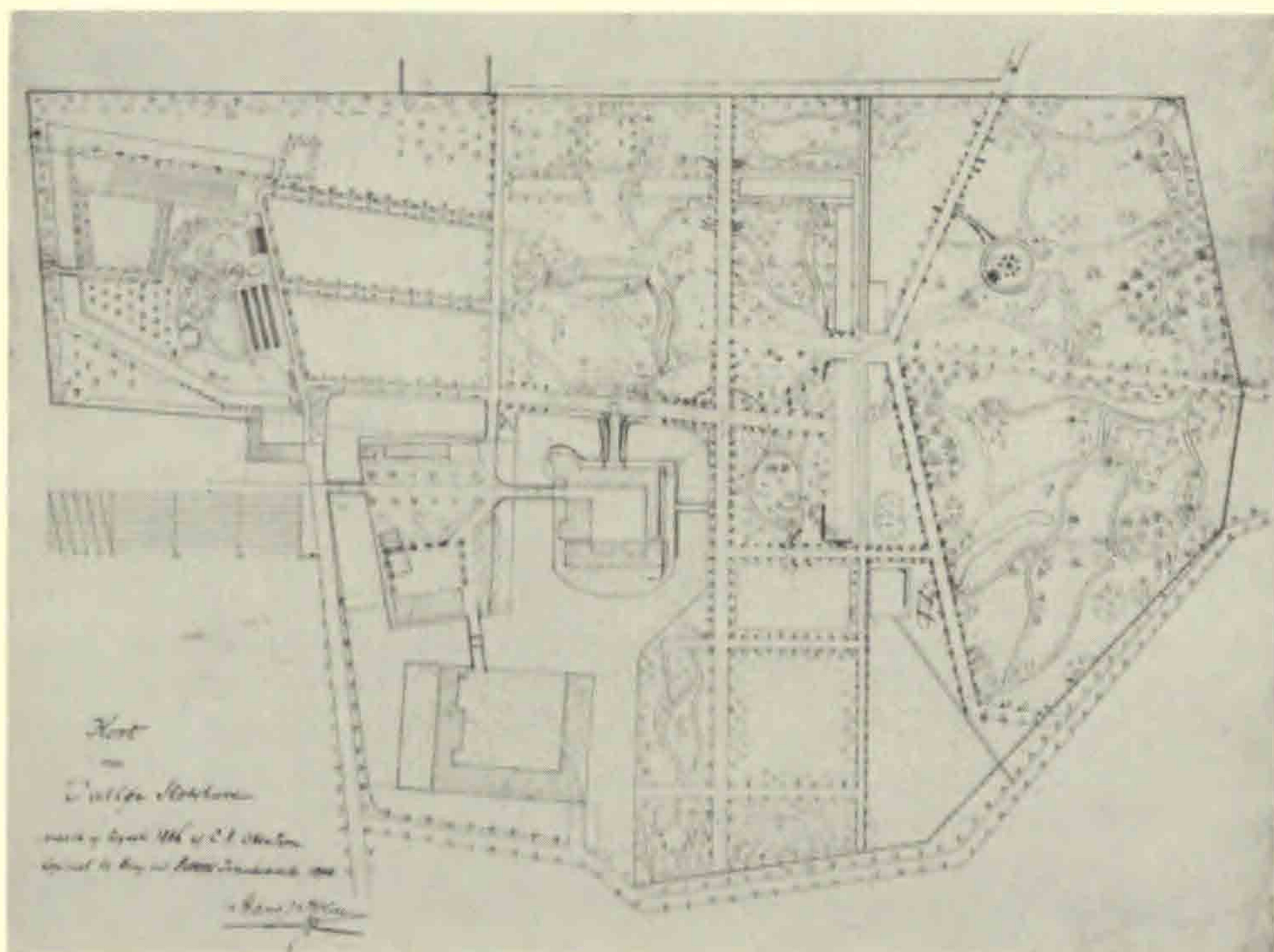
Anemette Olesen: Kålkogebogen, med tegninger af Bill Stjernholm Madsen 1988, indbundet, 103 sider, kr. 198,-.

Ca. 160 opskrifter på kålretter er formodentlig det der skal sælge bogen, og de er sikkert ganske udmærkede. Men dertil kommer korte omtaler af hver enkelt kålvarietet eller under-varietet, mens sorterne ikke nævnes. Beskrivelser kan omtalerne ikke kaldes og det er måske godt det samme, for den botaniske begrebsforvirring er ikke helt undgået (»Strandkålen hører ikke til kålfamilien Brassica«, »Kålrabien er en opsvulmet rod«). Som eneste

»kål« uden for Brassica-slægten nævnes strandkål, *Crambe maritima*. Bogens billeder kunne være meget meget bedre, men om teksten er der, med det antydede forbehold, kun godt at sige. Og det er prisværdigt, at Anemette Olesen både i teori og praksis går så stærkt ind for øget kålspisning, kræft-forebyggende som indtagelsen af kål siges at være.

Vallø, et kvindehus gennem 250 år, s. 187-230 Landskabet og Parken, af Agnete Muusfeldt

Et højst prisværdigt og dygtigt efterforskningsarbejde med arkivgranskning er udført og nu forelagt i en billedmæssigt veludstyret 44 sider stor afhandling som en del af den nye Vallø-bog i anledning af institutionens 250 års jubilæum. Nogle af billederne er gammelkendte, men flere er enten hentet frem af arkiverne eller er originale rekonstruktionstegninger, skabt som

resultat af forfatterindens studier og heldige hånd. Også i teksten vrimler det med nye detaljer om Vallø Haves historie, og endelig bringes et forslag til en gennemgribende fornyelse af haven, hvor enhver tanke om genskabelse af de tidligere haveudformninger er blevet udelukket. De eksisterende brudstykker af Kriegers statelige alleer bevares, men ellers går planen ud på at bibeholde det landskabelige præg med de store fritstående træer, græsfladerne og søerne som det bærende. Glæsels monumentale men samtidig brutalt delende skrå akse op mod mindehøjen skal efter forslaget forsvinde. Omskabningsprocessen er beregnet at skulle strække sig over de kommende 20 år. Forenkling har været det strenge hensyn, som både byherre og arkitekt har måttet bøje sig for. Men i hvert fald på papiret ser det lovende ud. Et meget stort og forbilledligt arbejde er nedlagt i artiklen. Som en ganske underordnet tilføjelse kan anføres at den s. 190 omtalte havebog: En nyttig Plantebog er forfattet af tyskeren J. Domitzer. Forfatteren til Husholdnings Kalenderen, hvis hovedtitel er Diarium sive Calendarium, hedder helt korrekt Jens Lauritzen Wolff, hvis fulde navn først røbes under indholdsfortegnelsen til andet bogafsnit. Simon Paullis værk med den vildledende titel Flora Danica kom i 1648 (ikke 1667 som anført); han kalder selv værket en urtebog, altså en lægebog, der ikke medtager sten og dyr blandt lægemidlerne; og plantebeskrivelserne er noget ubehjælpelige. En forløber for det avancerede, rent botaniske kobberstikværk Flora Danica 1761-1883 kan man derfor dårligt kalde Simon Paullis lægebog med træsnittene (af hollandsk oprindelse); de to værker har kun navnet tilfælles.

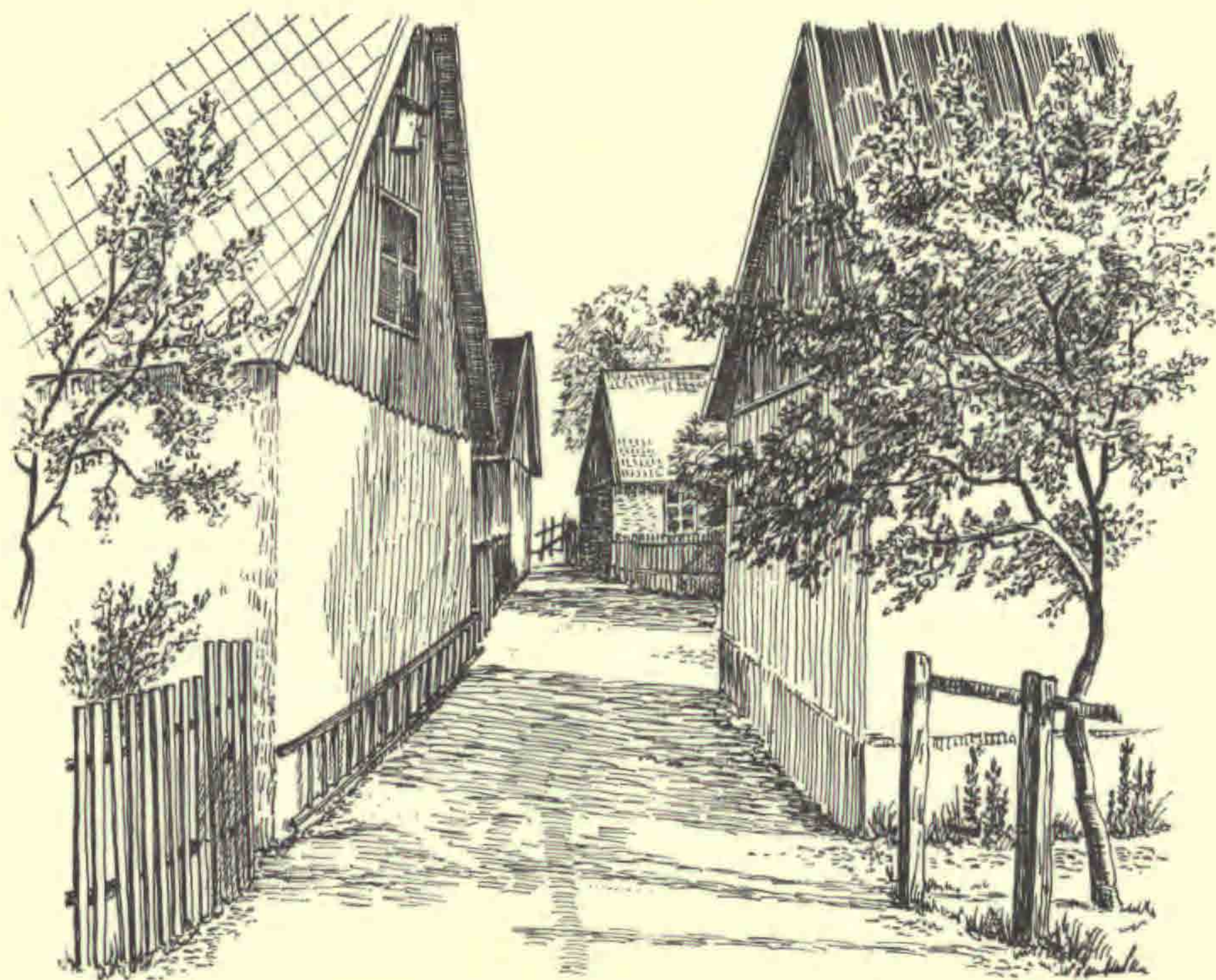
Johan Lange

Ekskursioner

Skåne lørdag den 28. maj 1988

De ca. 40 ekskursionsdeltagere samledes i strålende sol på Hamntorget i Helsingborg. Herfra kørtes i en lejet bus til den gamle skipper- og fiskerby Viken 13 km nord for Helsingborg. Målet var en nyligt restaureret sjökaptens have fra 1880'erne.

Ved kirken blev deltagerne modtaget af museumsleder hr. John Oltén; efter en introduktion i kirken førte han hele gruppen ned til den gamle sjökaptens gård »Paul Jönska gården« fra 1878, som siden 1980 har tilhørt Föreningen Vikens Kulturminnen. Gruppen blev delt, og halvdelen gik med hr. Oltén på en byvandring gennem Vikens hyggelige gader, hvor bl.a. den velbevarede mølle og endnu et par kaptensgårde blev besøgt.

Viken har adskillige af disse gedigne huse, som var boliger for skippere, som sejlede på de store have og bragte velstand til byen. Idag er de fleste huse overtaget af landliggere.

Havnen med fint klippede lindetræer og stejleplads blev også passeret.

Den anden halvdel af selskabet besøgte imens det lille museum i Paul Jönska gården. Hovedbygningens oprindelige interieur er pietetsfuldt blevet bevaret af kaptajnens døtre op til nutiden og står som et hyggeligt, velhavende, men noget overlæst hjem fra 1880'erne. To af kulturmindeforeningens kvindelige medlemmer viste omkring.

Holdene byttede, så alle fik mulighed for både byvandring og besøg i kaptajnshjemmet. Haven blev beundret under frokostpausen, hvor vi fik lov til at sidde på bænkene i gården og i haven i henholdsvis lindelysthuset og det lille hvidmalede lysthus. Haven ligger bag ved stuehuset, d.v.s. vest for huset, en låge i et lavt stakit fører fra gårdspladsen ind i haven.

Haven var ved overtagelsen fuldstændig groet sammen. Det var muligt at restaurere den, da der forelå materiale, der dels fortalte, at haven var blevet anlagt af en fagmand, dels oplysninger om plantematerialet. Den var endnu i 40'erne en seværdighed i byen.

Haven står idag med sine oprindeligt slyngede grusgange, kantet af nye lave buksbomhække, resterne af en forvokset lindehæk skærmer mod nord, enkelte frugttræer og stedsegrønne er bevaret, lindelysthuset er desværre ved at gå til, men ellers bugner bedene af gammeldags stauder og sommerblomster. Nederst i haven er der indrettet en lille krydder- og urtehave, frugtbuske savnes heller ikke.

Bag haven ligger Vikens gamle kirkegård med en markant lindeallé og grusdækkede gravsteder efter svensk tradition. Mange af gravstenene fortæller om byens tilknytning til havet. Kaptajner og fiskere er i overtal.

Turens næste stop var Kong Gustav VI Adolf og Dronning Louises tidligere sommerbolig Sofiero. Parken blev anlagt af Gustav Adolf og hans første hustru prinsesse Margareta. Sofiero er berømt for sine rhododendronbuske, og de stod i fuldt flor. Turen ned gennem slugten mod stranden nord for slottet var et orgie i frodighed og farver. I parkens sydlige del er der foretaget en del nyplantninger, desværre uden samme sans for farvesammensætninger som i de gamle plantninger.

Slot og park tilhører idag Helsingborg kommune.

Turens sidste mål var landstedet Frederiksdal. Landstedet ligger omgivet af sin store park i den østlige del af Helsingborg, idag omgivet af byen, oprindeligt omgivet af marker. Ejendommen er kommunalt ejet og omfatter foruden gårdens bygninger, hvoraf hovedbygningen er indrettet som et lille museum, rester af en barokhave, køkken- og frugthaver, friluftscene, et frilandsmuseum og en stor botanisk have.

Lysthaven er strengt symmetrisk opbygget omkring en gennemgående

akse gennem hovedbygning og avlsgård. Kommer man fra bykernen, går man først gennem en lang allé. Efter at have passeret havelågen føres man mellem høje hække op mod hovedbygningen, et spinkelt gult træhus i 2 etager.

De omgivende haverum, som tidligere rummede frugthaver, er idag udlagt som rosenhaver med gamle roser i bede på græsbund. Dernæst følger partier domineret af store gamle buegange i avnbøg. Nord for rosenhave og buegange ligger friluftsscenen, bygget op som et hæk-teater med både tilskuerrum og scene omgivet af hække, ja selv kulisserne er hække.

Nærmest hovedbygningen er der på hver side af midtergangen anlagt moderne parterrer, et gammelt træ har dog fået lov at stå. Unge lindetræer indrammer huset. I hele parkens sydlige del er der indrettet dels frugthave med gamle frugtsorter, dels en stor botanisk have med de mest typiske svenske plantesamfund repræsenteret i form af lunden, engen, overdrevet o.s.v. De enkelte plantesamfund indgår som en naturlig del af parken, men der findes også en afdeling med planterne sat i system og rækker.

Ekskursionens deltagere søgte hurtigt til den hyggelige café og fik et velfortjent hvil, derefter gik man efter lyst og interesse gennem parkens forskellige dele.

Johan Lange og Finn T. Sørensen samlede de mest botanisk interesserede og undertegnede de historisk interesserede. De fleste nåede dog gennem alle afdelinger.

Hermed var ekskursionen slut. Fra Frederiksdal var det deltagernes egen sag at finde hjem. Det lykkedes for de fleste at mødes igen på færgen, hvor stemningen var præget af tilfredshed med turen.

Jette Abel

Udstillingen Oldemors Potteplanter i Botanisk Haves huse lørdag den 9. april 1988

Godt 30 deltagere fyldte næsten det ret lille lokale, hvor imitationen af en stue fra århundredskiftet kun var lykkedes halvt, skønt der var anskaffet adskillige piedestaler og blomsterstativer, ligesom tapeter og gardiner var holdt i gammel stil. Johan Lange gennemgik en del af planterne og deres indførelshistorie og nævnte bl.a. de ældre medlemmer af dynastiet Ohlsen og J. E. Ohlsens Enke som aktive planteimportører, hvad dengang ukendte arter angår. Desværre var det ikke muligt at uddele noget udstillingskatalog som lovet, for fremstillingen af bogen var blevet forsinket bl.a. på grund af en for hovedforfatteren ikke egentlig velkommen omskrivning af originalteksterne. Bogen kom et par uger senere og blev godt modtaget. Botanisk Have stillede meget large 200 eksemplarer frit til rådighed for vort

selskab og dets medlemmer, og ret mange har benyttet sig af tilbuddet om gratis rekvirering af bogen mod fremsendelse af en frankeret kuvert. Og beholdningen er til dato (10. okt) stadig ikke udtømt.

Jægerspris den 3. september 1988

Mellem 35 og 40 deltagere, medlemmer og gæster, mødtes i pænt vejr på gårdspladsen, for med overbibliotekar Hakon Lund i spidsen at begive sig ad nordalleen og kandelaberalleen ud til Julianehøj, efter først på vejen forbi slottet at have fået de allervigtigste data for de forskellige deles og slotsfløjes tilblivelse. Stedets oprindelige navn er Abrahamstrup; men engang i tidsrummet 1673-79, den eneste periode uden kongeligt ejerskab, da slottet ejedes af overjægermester Vincents Hahn, blev navnet ændret til Jægerspris til ære for overjægermesteren. Julianehøj har også fået navneforandring og hed oprindelig Monses Høj. Men for at hædre sin mor dronning Juliane Marie omdøbte arveprins Frederik højen efter først at have ladet jættestuen udgrave og åbne et forkert sted og bygge en pompøs portal. Højen beplantedes med stammede kuglelinde, som det fremgår af en gammel tegning og beskrivelse, hvor der også nævnes malver (katost) som prydanter. Højen var dog helt groet til i tjørn og selvsåede elme, da den i 1984 blev restaureret under Hakon Lunds ledelse; nye linde plantedes og et smukt egetræ-stakit opsattes, lavet helt som den gamle tegning angiver.

Jægerspris' mindstens-epoke begyndte egentlig i 1744 med udgravningen af en anden jættestue, inde i slotshegnet; her opsattes på højen en stentavle med tekst af den kendte topograf Erich Pontoppidan. I 1776 kom så mindehøjen Julianehøj med de syv søjleformede mindesten af norsk marmor og en norsk runesten på toppen, og endelig opsattes i slotshegnet og haven øst for slottet de 54 monumenter, tegnet og udformet af Johannes Wiedewelt til minde om kendte danske historiske og enkelte andre personligheder. De fleste af dem nåede Hakon Lund at fortælle levende og særdeles veloplagt om. Vi nåede også ind på Fasangårdens område og så de sørgelige rester af den berømte Fasanbøg; kun den frønnede stamme står tilbage. Men to lavere afkomsindivider lever videre i bedste velgående lige ved siden af moderplanten, ligesom der inde i Jægerspris-haven yderligere ses 3-4 lavt kuplede vrangbøge. Omkring særlig den nordre noget tilgroede dam iagttoges en stor bestand af kalmus, *Acorus calamus*, en gammel, formodentlig allerede omkring 1300 til Danmark fra Estland indført læge- og krydderplante. Et enkelt blomstrende individ iagttoges.

Johan Lange

FRA KVANGÅRD TIL HUMLEKULE
Meddelelser fra Havebrugshistorisk Selskab
18. årgang – 1988

Udgiver: Havebrugshistorisk Selskab
Rolighedsvej 23, 1958 Frederiksberg C

Redaktion: Johan Lange (ansvarh.), Hans Mathiesen, Finn Sørensen

Ekspedition: Havebrugshistorisk Selskab, kassereren,
Thomas Ratjen, Rolighedsvej 26, 1958 Frederiksberg C
giro 4169476

Abonnement tegnes kun gennem medlemskab p.t. 100,00 kr.

Medlemmer kan erhverve tidligere meddelelser,
der hidtil er kommet med ét nummer årligt, til nedsat pris,
indtil videre kr. 35,00 pr. stk.

INDHOLDSFORTEGNELSE

Margrethe Christophersen: En sønderjysk bondehave .	7
A. Ørum-Larsen: Christiansens have i Flensborg ...	16
Kirsten Lund-Andersen: Lerchenborgs barokhave ...	33
Små meddelelser	
Østifternes Haveselskab 100 år	54
Ny lægeurthave åbnet i Århus	54
To danske haveudstillinger	55
Udstillingen »Trädgård« på Nordiska Museet ..	56
Havebrugshistorisk dagbog 1988	58
Bibliografi 1988	59
Anmeldelser	
Betænkning om bevaringen af	
Den danske Herregård	61
Om bevaring af herregårdshaver	65
Kålkogebogen, af Anemette Olesen	65
Vallø, landskabet og parken,	
af Agnete Muusfeldt	66
Ekskursionsberetninger	
Skåne	68
Botanisk have	70
Jægerspris	71